

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Qələndərov Pərvin Novruz oğlu

“Müasir qloballaşma şəraitində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: - 060409 “Biznesin idarə edilməsi”

İxtisaslaşma: Biznesin təşkili və idarə edilməsi

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos.Xanlarzadə. S.M

Magistr proqramının rəhbəri:

i.u.f.d.,b/m. Şamxalova. S.O

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbəyev Y.A

Bakı – 2019

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş.....	4
I Fəsil. İqtisadi təhlükəsizliyin nəzəri metodoloji əsasları	7
1.1 İqtisadi təhlükəsizliyin nəzəriyyəsinin predamenti.....	7
1.2 İqtisadi təhlükəsizliyin meyarları və göstəricilər sistemi.....	16
1.3 Qloballaşma prosesinin sürətlənməsi və iqtisadi sistemlə qarşılıqlı əlaqəsi.....	20
II FƏSİL.İqtisadi inkişaf modelinin formalaşmasının təhlükəsizlik aspekti və onun təmin olunmasında dünya təcrübəsi.....	27
2.1 Ölkəmizdə biznes fəaliyyətində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi.....	27
2.2 İqtisadi təhlükəsizliyin milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşması.....	45
2.3 İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında dünya təcrübəsi.....	49
III FƏSİL. Milli iqtisadi təhlükəsizlik strategiyasının reallaşdırılmasında dövlətin rolu.....	58
3.1. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında dövlət strategiyası.....	58
3.2 Regionlarda iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması xüsusiyyətləri.....	64
3.3 Neft kapitalının insan kapitalına çevrilməsi prosesi və qeyri-neft sektorunun inkişafı.....	70
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	87
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	89
Cədvəllərin siyahısı.....	92
Şəkillərin siyahısı.....	92
Qrafiklərin siyahısı.....	92
SUMMARY.....	93
REFERAT.....	94

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir qloballaşma şəraitində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi aktuallığı rəqabət mübarizəsinin güclənməsinə real təhlükənin olması, iqtisadi proseslərin qeyri stabiliyi, mənəvi cəhətdən köhnəlmiş və enerji tutumlu avadanlıqların və texnologiyanın tətbiqi, təsərrüfat subyektləri tərəfindən müqavilə öhdəliklərinin yeyinəyitirilmə səviyyəsinin aşağı olması və s. ilə müəyyən olunur. İqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində bir çox alətlərdən istifadə edilir. Bu alətlər çərçivəsində ümumilikdə perspektiv inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsində xüsusi rol oynayan, daxili inmanları və kənar mühitin yaratdığı təhlükələri nəzərə almağa imkan verən strateji marketinq birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir.

Xarici ölkələrin praktikasında bazar münasibətləri şəraitində idarəetmənin, o cümlədən iqtisadi təhlükəsizliyin idarə edilməsinin çoxsaylı metod və alətləri mövcudur və tətbiq edilir. Tədqiqat mövzusu çərçivəsində müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyi dedikdə müəssisənin fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində nüəssisədaxili və müəssisədən kənar imkanlarının dinamil qiymətləndirilməsi başa düşülür.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Müasir qloballaşma şəraitində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələsi xarici ölkə rus alimləri Abalkin D, J. J. Lamben, D. Dey, F. Kotler, Q. Armstrong, C. Sonders, V. Vonq, L. Abalkin, A. Arxipov, A. Tatarkin, S. Dzarasov, V. Sençaqov və başqaları tərəfindən dərindən tədqiq edilmişdir.

Ölkəmizdə iqtisadi təhlükəsizlik problemi həm milli təhlükəsizlik çərçivəsində, həm də müstəqil problem kimi İ. Kərimlinin, M. Bərxudarovın, N. Məmmədovun, M. H. Meybullayevin, A. Şəkərəliyevin, C. Xəlilovun, Ə. Həsənovun, Z. Adıgözəlovun, T. Mehdiyevin və başqalarının elmi işlərində tədqiq edilmişdir.

Lakin ixtisaslaşmış ədəbiyyatın məzmununun öyrənilməsi göstərir ki, iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə vahid, kompleks və sistemli yanaşma formalaşmamış, daima dəyişən mühitdə onun qiymətləndirilməsi mexanizmi və

monitorinqinin təşkili məsələsi tam həll edilməmişdir. Bundan başqa ölkəmizdə iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində strateji marketinqin tətbiqi məsələi xüsusi tədqiqat işinin predmeti olmamışdır. Buna görə də müasir dövrdə həm müəssisənin uğurlu fəaliyyət göstərməsini, həm də müəssisənin fəaliyyəti üçün təhlükənin yaranmaması üçün strateji marketinqdən istifadə edilməsi zəruridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi strateji məqsədlərə xidmət edən iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinə dair metodlarının və tədbirlərinin hazırlanmasıdır.

Dissertasiya işinin məqsədinin uyğun olaraq onun vəzifələri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- İqtisadi təhlükəsizliyin nəzəri metodoloji əsaslarının elmi-metodik ədəbiyyatda qoyuluşunun tətqiqi

-İqtisadi təhlükəsizliyin nəzəriyyəsinin predmentinin təhlili

-İqtisadi təhlükəsizliyin meyarları və göstəricilər sisteminin araşdırılması

-Qloballaşma prosesinin sürətlənməsi və iqtisadi sistemlə qarşılıqlı əlaqəsinin araşdırılması

-İqtisadi inkişaf modelinin formalaşmasının təhlükəsizlik aspekti və onun təmin olunmasında dünya təcrübəsi

-İqtisadi təhlükəsizliyin formalaşmasında dövlətçilik maraq və məqsədlərinin rolu və yerinin müəyyənələndirilməsi

- İqtisadi təhlükəsizliyin milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşması istiqamətlərinin tətqiqi

-İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında dünya təcrübəsinin öyrənilməsi

-İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında dövlət strategiyasının araşdırılması

-Neft kapitalının insan kapitalına dönməsi və qeyri-neft sahəsinin rolunun tətqiqi

Tədqiqatın obyekt və predmenti. Tədqiqatın obyekt kimi müasir qloballaşma şəraitində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi çıxış edir. Tədqiqatın predmeti iqtisadi təhlükəsizliyi strateji marketinq alətlərinin, elementlərinin tətbiqi yolu ilə onun təmin edilməsi sistemidir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işinin metodoloji əsasını bazar iqtisadiyyatının ideologiyası, struktur-funksional təhlil, detallaşdırılan sistemli yanaşma, iqtisadi nəzəriyyə, sosiologiya, strateji və qərarlarının qəbulu nəzəriyyəsi və s. təşkil edir.

Bir sıra məsələlərin həll edilməsində sistemin morfoloji təhlili və sintezi, ekspert qiymətləndirməsi, qərarların qəbulunun çoxkriteriyalı metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqat işində hormativ-hüquqi aktlardan, təlimatlardan, ixtisaslaşmış ədəbiyyatdan, istehsal-təmir müəssisəsinin statistik və mühasibat hesabatlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş elmi –praktiki nəticələr. Təhlükəzlik elementlərinin nəzərə almaqla iqtisadi təhlükəsizlik analiyasının dəqiqləşdirilməsi yönündə araşdırmalar hazırda aktualdır. İqtisadi təhlükəsizliyinin səviyyəsini tam və ətraflı qiymətləndirməyə, alternativ variantlarını modelləşdirməyə və iqtisadi təhlükəsizliyin optimal səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verən struktur-mənntiq modelinin hazırlanmasına ehtiyac vardır.

Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin praktika tətbiqi müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinə dair hərtərəfli əsaslandırılmış idarəetmə qərarları qəbul etməyə, iqtisadi təhlükəsizliyin optimal səviyyəsini müəyyən etməyə və müəssisənin dayanıqlı inkişafına nail olmağa imkan verəcəkdir.

Dissertasiya işinin stukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, doqquz paraqraf nəticə və təkliflərdən ibarətdir.

I FƏSİL. İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1 İqtisadi təhlükəsizliyin nəzəriyyəsinin predmenti

Hal-hazırda iqtisadi təhlükəsizlik iqtisadi asılılıq və müstəqillik, sabitlik və qeyri sabitlik, iqtisadi təzyiqlər, şantaj, məcbur etmə və aqressiya kateqoriyaları ilə sıxı əlaqəli olan kateqoriya kimi qəbul edilir. Rus alimi E. N. Pozdnyakov iqtisadi təhlükəsizliyi belə müəyyən etmişdir: “İqtisadi təhlükəsizlik müəyyən hadisə nəticəsində bazar subyektlərinə (dövlətə, ayrı-ayrı regiona, müəssisəyə və ya fərdlərə) vurulan zərərdən və ya ziyandan müdafiə olunmadır”.

İqtisadi ədəbiyyatda iqtisadi təhlükəsizliyin 4 səviyyəsi: 1) beynəlxalq (qlobal və ya regional) təhlükəsizlik, 2) milli təhlükəsizlik, 3) lokal (ölkə daxilində regional və ya sahəvi) və 4) xüsusi (müəssisə və şəxsi) təhlükəsizlik səviyyələri qeyd olunur.

Beynəlxalq təhlükəsizlik dedikdə heç bir xarici təzyiqlə məzmun qalmadan və bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq, qarşılıqlı anlaşma və qarşılıqlı sərfəli əməkdaşlıq prinsiplərinə əsaslanmaqla dünya dövlətlərinin hər birinə müstəqil surətdə sosial və iqtisadi inkişaf strategiyası seçməyə və həyata keçirməyə imkan verən paktların, sazişlərin, razılaşmaların və yan-yana yaşamının beynəlxalq hüquqi şərtləri kompleksi başa düşülür. (Mirkişili T.F, (2014) : 189 s.)

Milli təhlükəsizlik – iqtisadiyyatın, ölkənin milli maraqların zəmanətli müdafiəsini, harmonik dayanıqlı sosial istiqamətli inkişafını, hətta xarici və daxili proseslərin əlverişsiz olduğu situasiyalarda belə kafi səviyyədə istehsal və müdafiə potensialını təmin edən vəziyyətidir. İstehsalın inteqrasiyası baş verdiyi hallarda milli təhlükəsizlik beynəlxalq təhlükəsizlik məsələsi ilə daha çox cəmlənir.

Xüsusi və ya şəxsi təhlükəsizlik hüquqi, istehsal və ya təşkilati əlaqələrin, maddi və intellektual resursların stabil fəaliyyət göstərilməsini, maliyyə-kommersiya uğuru qazanılmasını, elmi-tüxniki tərəqqiyə və sosial inkişafa nail olunmasını təmin edən vəziyyətidir.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dövlətin ən vacib

funksiyalarından biridir. İqtisadi təhlükəsizlik problemi cəmiyyətin inkişafının hər bir mərhələsində iqtisadi inkişafın törəməsi kimi müəyyən olunur. Belə ki, bu problemin konkret məzmunu və mahiyyəti cəmiyyətin inkişafının hər bir mərhələsində formalaşan situasiya ilə müəyyən olunur. Ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin səciyəvi problemləri burada formalaşmış sosial-iqtisadi situasiyası ilə şərtlənir.

“Milli təhlükəsizlik” anlayışı ilə yanaşı “iqtisadi təhlükəsizlik” anlayışı da müasir cəmiyyətin daxili və xarici siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Çünki iqtisadiyyat cəmiyyətin, dövlətin və fərdin fəaliyyətinin həyati vacib tərəfi olduğundan iqtisadiyyatın həyat qabiliyyətliyi, mümkün daxili və xarici təhlükələr yarandığı hallarda onun dayanıqlılığı qiymətləndirilmədiyi halda mülli təhlükəsizlik anlayışı heç bir şeyi ifadə etmir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müdafiə, informasiya, ekoloji, ərzaq, enerji və s. təhlükəsizlik məsələlərini də əhatə etdiyindən “milli təhlükəsizlik” məfhumu “iqtisadi təhlükəsizlik” anlayışından kifayət qədər geniş anlayışdır.

Ölkəmizin iqtisadi sisteminin fəaliyyətinin müasir bazar şərtləri iqtisadi təhlükəsizlik problemini aktual bir problemə çevirmişdir. Ölkəmizin iqtisadiyyatının planlı və ya mərkəzləşdirilmiş inzibati-amirlik sistemindən bazar münasibətlərinə keçidi bir sıra neqativ amillərlə müşayiət olunur. Bunlara ilk növbədə qanunvericiliyin mükəmməl olmaması, siyasi, iqtisadi və cəmiyyətin həyatının sosial tərəflərinin qeyri-stabilliyi və ən başlıcası, ölkənin gələcək inkişafının qeyri-müəyyənliyi aiddir. Buna görə də həm fəaliyyətin stabilliyinin, bütünlükdə cəmiyyətin maraqları naminə mənfəətin artırılmasının, həm də ölkənin iqtisadi sisteminin əsası olan müəssisənin maraqlarının gözlənilməsinin təminatı olan iqtisadi təhlükəsizlik probleminin öyrinməsi zərurəti meydana çıxır.

Müəssisəyə təsərrüfatçılığın müstəqil subyekti kimi yanaşdıqda iqtisadi təhlükəsizlik onun fəaliyyətinin stabilliyini, maliyyə-kommersiya uğurunu, elmi-texniki tərəqqini və sosial inkişafını təmin edən hüquqi, iqtisadi münasibətlər, təşkilati əlaqələr, maddi və intellektual resusların müasir vəziyyəti vasitəsi kimi çıxış edir. Bunlar həm də iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin idarə edilməsinin

təhlilini, tərtib və idarə edilməsini şərtləndirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə kompleks proqram hələ kifayət qədər işlənib hazırlanmamışdır. İqtisadi ədəbiyyatda müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin ən çox sosial-iqtisadi sistem baxımdan nəzərdən keçirilməsi təklif edilir. Bu halda sistemin fəaliyyəti üçün təhlükə yaradan hadisələri bu fəaliyyətə neqativ təsir edən amillər kimi ifadə etmək və bu amillərin müəssisənin iş qabiliyyətinə təsir səviyyəsini müəyyənləşdirmək olar. Ənənəvi olaraq iqtisadi təhlükəsizlik sosial-iqtisadi sistemin mühüm keyfiyyət xarakteristikası kimi nəzərdən keçirilir. (Məmmədov N.A. (2015) : 143 s)

Iqtisadi təhlükəsizlik aşağıdakı 3 mühüm elementdən ibarət mürəkkəb struktura malikdir:

1. İqtisadi müstəqillik (təsərrüfatçılıq fəaliyyətində sərbəstlik və seçim azadlığı). Bu element a) istehsal, əmək və digər resurslara nəzarət edilməsi imkanını, b) istehsalın, effektivliyinin və məhsulun keyfiyyətinin müəssisənin rəqabət qabiliyyətliliyini təmin edən səviyyəsinə, həmçinin müəssisəyə daxili və xarici bazarlarda, kooperasiya əlaqələrində və elmi-texniki nəaliyyətlərin mübadiləsində bərabər hüquqlu tərəfdaş kimi iştirak etməsinə imkan verən səviyyəsinə nail olunmasını nəzərdə tutur.

2. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq əmlakın müdafiəsini, işgüzar aktivlik üçün şərait və təminat yaradan şəraitin yaradılmasını, situasiyanı destabilizasiya edən amilləri əngəllənməsini (iqtisadiyyatda kriminal strukturlara qarşı mübarizə, gəlirlərin bölgüsündə ciddi fərqlərin qarşısının alınmasını və bu kimi neqativ halların aradan qaldırılmasını) nəzərdə tutan iqtisadi durumun stabilliyi və dayanıqlığı.

3. Müasir, dinamik inkişaf edən dünyada xüsusi vacib olan daxili səbəblərdən törəyən inkişafa və tərəqqiyə meyllilik qabiliyyəti. Investsiya və innovasiya istiqamətli işləmələr, işçilərin peşəkarlıq, maarifləndirmə və ümumi mədəni səviyyəsinin artırılması müəssisənin iqtisadiyyatının dayanıqlılığının və özünü qoruyub saxlama qabiliyyətinin zəruri və vacib şərti olur.

Yuxarıda izah edilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gələ bilərik ki, iqtisadi

təhlükəsizlik müəssisənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin stabilliyini, müstəqqiliyini, dayanıqlılığını, daimi yeniləşməsini və özünü təkmilləşdirmə qabiliyyətini təmin edən şərtlərin və amillərin məcmudur.

İqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyətini düzgün anlamaq üçün onun “inkuşaf” və “dayanıqlılıq” məhfumları ilə əlaqəsini nəzərdən keçirmək lazımdır. Çünki inkişaf iqtisadi təhlükəsizliyin komponentlərindən biridir. Belə ki, iqtisadiyyatında dəyişiklik baş vermədiyi halda müəssisənin “yaşama”, həmçinin daxili və xarici təhlükələrə müqavimət göstərmək və uyğunlaşma imkanı ciddi surətdə azalır. Təhlükəsizlik və dayanıqlılıq isə tam və bütöv sistem olan müəssisənin iqtisadiyyatının mühüm xarakteristikasıdır. *İqtisadiyyatın dayanıqlılığı* onun elementlərinin, şaquli, üfiqi və digər əlaqələrinin möhkəmliliyini və etibarlılığını, daxili və xarici “yüklənməyə” tab gətirmə qabiliyyətini xarakterizə edir. *İqtisadiyyatın təhlükəsizliyi* obyektin daxili və xarici təhlükələrin yaranması, həmin təhlükələrin öncədən baş verməsinin söylənməsi və proqnozlaşdırılması çətin olan amillər baxımından həmin obyektin vəziyyətidir. Müəssisənin iqtisadi sistemi, onun istehsal və maliyyə resursları və s. arasındakı əlaqə (nisbət) nə qədər dayanıqlı olarsa, onda müəssisə iqtisadi baxımdan bir o qədər həyat qabiliyyətli və deməli, onun iqtisadi təhlükəsizliyi kifayət qədər yüksək olur. Sistemin müxtəlif elementləri arasında nisbətə və əlaqələrin pozulması qeyri-stabiliyin yaranmasına səbəb olur və iqtisadiyyatın təhlükəsiz vəziyyətdən təhlükəli vəziyyətə keçidinə dəlalət edir.

İqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyətini meyarlar və göstəricilər sistemi vasitəsi ilə aşkar etmək mümkündür. *İqtisadi təhlükəsizlik meyarları* iqtisadiyyatın vəziyyətinin onun mahiyyətini əks etdirən proseslər baxımından qiymətləndirilməsidir. Bura maddi və intellektual resursların, onlardan effektiv istifadə edilməsinin, rəqabət qabiliyyətliliyinin, hüquqi müstəqilliyinin, sosial stabilliyinin və s. qiymətləndirilməsi aiddir.

İqtisadi təhlükəsizlik subyektlərinin və onun fəaliyyətinə təhdidlər yaradan problemlərin tədqiqi göstərir ki, iqtisadi təhlükəsizliyə təhdidlərin təsnifləşdirilməsinə “təhlükə” anlayışının məzmununun müəyyən edilməsindən başlanılmalıdır.

Təhlükə dedikdə sosial obyekt və subyektə neqativ təsir edən və bu təsir nəticəsində həmin obyekt və subyektə ziyan vura bilən, onların vəziyyətini pisləşdirən və ya məhv edilməsinə səbəb olan obyektiv imkanlar başa düşülür . Neqativ təsir etmə imkanları təhdid mənbəyinin, yəni destruktiv amillərlərin mövcudluğu ilə müəyyən olunur. Təhlükələr, təhdidlər təbii mənşəli ola bilər.

Təhlükə, təhdid baş vermə ehtimalına görə a) yalnızı, b) potensial və c) real təhlükə və təhdidlər bölünür. (Məmmədov N.A. (2015) : 143 s)

Təhlükə istiqamətinin (və ya məqsədə yönəlmə) və ya subyektiv amillərin rolunun xarakterinə görə çağırışa, riskə, təhlükəyə və təhdidə bölünür.

Çağırış mütləq reaksiya verilməsi tələb olunan hadisələrin məcmusudur.

Risk obyektin özünün fəaliyyətinin əlverişsiz nəticəsinin meydana çıxması imkanındır.

Təhlükə dərk edilən, lakin subyektə mütləq ziyan və ya zərər vuran hadisələrdir.

Təhdid təhlükənin birbaşa və konkret forması və ya subyektin maraqları üçün real təhlükə yaradan amillərin məcmudur.

Təhdid miqyasına görə planetar, beynəlxalq, regional, milli və lokal təhdidlərə bölünür.

İctimai fəaliyyət sferasına görə təhlükə sosial, siyasi, hərbi, iqtisadi, ekoloji, demoqrafik, genetik, informatik, mədəni, hüquqi, mənəvi, intellektual, enerketik və elmi-texniki təhlükələrə bölünür.

Bunu cədvəl formasında belə ifadə etmək olar (cədvəl 1).

Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin səviyyəsi birbaşa onun təhdidləri qabaqcadan görə və onun qarşısını ala bilmə qabiliyyətindən, həmçinin müəssisənin fəaliyyətinə mənfi təsir edən neqativ hadisələrin vurduğu ziyanı aradan qaldırmaq qabiliyyətindən asılıdır.

Bu neqativ hadisələrin səbəbləri və mənbəyi fiziki və hüquqi şəxslərin, o cümlədən dövlət orqanlarının və onların işçilərinin, xarici təşkilatların və ya rəqib müəssisələrin bilərəkdən (şüurlu olaraq) və bilmədən (qeyri şüuri olaraq) etdiyi hərəkətlər və ya fəaliyyət, həmçinin bazardakı konyunkturanın maliyyə vəziyyəti,

elmi kəşflər və texnoloji işləmələr, fors-major hadisələr və s. ola bilər. Neqativ hadisələr 2 yerə: a) obyektiv və b) subyektiv hadisələrə bölünür.

Obyektiv neqativ hadisələrə müəssisənin, onun rəhbərliyinin və işçilərinin iştirakı olmadan və onun iradəsindən asılı olmayaraq meydana çıxan neqativ hadisələr, məsələn, fors-major hadisələr, qanunvericilik aktlarında edilən dəyişikliklər, valyuta kurslarında baş verən dəyişikliklər, xammal və materialların, göstərilən xidmətlərinin haqqının artıb-azalması və s. nəticəsində meydana çıxan neqativ hadisələr aiddir.

Cədvəl 1

İqtisadi təhlükəsizliyə təhlükə və təhdidlərin təsnifləşdirilməsi

Təhlükə və təhdidlərin adı	Təsnifləşdirmə əlaməti	Təhlükə və təhdidlərin müxtəlifliyi
Təhlükə	1. Baş vermə ehtimalına görə	-yalançı - potensial - real
	2. Fəaliyyət sferasına görə	- sosial - siyasi - hərbi - iqtisadi - ekoloji - demoqrafik - genetik - informatik - mədəni - hüquqi - mənəvi - intellektual - enerketik - elmi-texniki
Təhdid	Miqyasına görə	- planetar - beynəlxalq - regional - milli - lokal

Mənbə: Gracheva E. Yu, (2010) Financial law: schemes, comments: Training. allowance. M.: New Lawyer. s.145

Subyektiv neqativ hadisələrə fiziki və hüquqi şəxslərin bilərəkdən etdikləri hərəkətlər və ya idarəetmə qərarlarının qəbulunda yol verdikləri səhvlər, ayrı-ayrı idarəetmə strukturların və ya bütünlükdə müəssisənin işçilərinin qeyri effektiv işi nəticəsində yaranan neqativ hadisələr aiddir

Yuxarıda izah edilənlərə əsaslanmaqla müəssisənin fəaliyyətinə iqtisadi, mənəvi və digər ziyan vuran subyektlərin məcmusunu aşağıdakı kimi təsnifləşdirə bilərik:

1. Vicdansız xüsusi şəxslər;
2. Qeyri mütəşəkkil cinayətkar elementlər;
3. Mütəşəkkil cinayətkar dəstə;
4. Beynəlxal sənaye şiponaj təşkilatı;
5. Xarici ölkələrin xüsusi xidmət orqanları;
6. Vicdansız əməkdaşlar;
7. Korrupsiyalaşmış dövlət orqanları və məmurlar;
8. Vicdansız rəqiblər;
9. Vicdansız tərəfdaşlar və müştərilər.

Qeyd edilənlərə əsaslanmaqla təsərrüfat subyektlərinin təhlükəsizliyinə təsir edən amilləri şərti olaraq a) daxili və b) xarici təhdidlərə bölə bilərik. Başqa sözlə, bu amillər təsərrüfat subyektinin təhlükəsizliyinə xarici və daxili təhdidlər kimi müəyyən edilə bilər. (Həsənov R.T., (2011) : 343 s)

A. Q. Şavayev təsərrüfat subyektinin təhlükəsizliyini təhdid edən daxili amillərə aşağıdakıları aid edir:

- müəssisənin işçilərinin cinayətkar və digər qeyri-qanuni hərəkətləri və əməlləri;
- kommersiya sirri olan məlumatların qorunması rejiminin pozulmasını;
- texniki vasitələrdən, ilk növbədə kompyuterdən istifadə qaydasında yol verilən səhvləri;
- cinayətkarlara özlərinin məqsədini həyata keçirilməsi üçün ilkin şərait yaradan digər qayda və nizam-intizam pozuntularını.

Müəssisənin əməkdaşlarının cinayətkar və digər qanuna zidd hərəkətləri və ya fəaliyyəti onların mütəşəkkil cinayətkar dəstə və sənaye şiponaj strukturları ilə əlaqəsinin olmadığını nəzərdə tutur. Bu hadisələrin səbəbləri maddi və ya psixoloji qəbildən olan bütün ziddiyyətlər və digər mənfi həyat situasiyaları ola bilər. Məlum olduğu kimi, hüquqi davranışdan fərqli olaraq cinayətkar davranış

dəyərlər, baxışlar və sosial ustanovkalarda kök salır. Kriminalist alimlərin tədqiqatlarında insanların spesifik maraqlarını və dəyərlər oriyentirlərini müəyyən edən tələbatların strukturunda təhrif etmələrə yol verildiyi qeyd olunur. Bu isə cinayətkar iqtisadi davranış obrazı formalaşdırır.

Təsərrüfat subyektlərinin təhlükəsizliyinə təhdid törədən xarici amillərə aşağıdakılar aiddir :

a) haqsız rəqabət, digər təsərrüfat subyektlərin və dövlət müəssisələrin rəqabəti;

b) dövlət və yerli idarəetmə orqanları sistemindəki korrupsiya;

c) tərəfdaşlar tərəfindən müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsində yol verilən ciddi pozuntular;

ç) dövlət nəzarət və hüquq-mühafizə orqanlarının qanuna zidd hərəkətləri;

d) xarici ölkələrin təsərrüfat orqanlarının

- xarici ölkədəki rəqiblər üçün faydalı təsirin göstərilməsinə;

- xammal mənbələrindən istifadə edilməsinin aradan qaldırılmasına, sənayenin və infrastrukturun mühüm sahələrinin inkişaf etdirilməməsinə;

- xarici bazarların ixracatçı ölkənin rəqabətqabiliyyətli məhsullarının qeyri qanuni qəbul etməməsinə;

- təsərrüfat subyektlərinin rəqabət qabiliyyətliliyinin zəiflədilməsinə;

- ölkədən “ağıl sahiblərinin” axın prosesinin stimullaşdırılmasına;

- ölkəmizdən kapitalın və strateji baxımdan mühüm xammalların qeyri qanunu çıxarılmasına;

- ölkəmizin təsərrüfat subyektlərinə mənəvi cəhətdən köhnəlmiş və dəst olmayan avadanlıqların göndərilməsinə yönəlik hərəkətləri.

e) ölkəmizin iqtisadiyyatına beynəlxalq mütəşəkkil dəstələrin və cinayətkar şəxslərin daxil olması və s.

Medvedyevin araşdırmalarında Rusiyanın təhlükəsizlik durumunun qiymətləndirilməsi dövlətin beynəlxalq təhlükəsizliyi anlayışının elə bir durumun rəyinə əsaslanır ki, bu vaxt milli dövlətçilik düşüncələrinə qarşı yönələn təhlükələrin ləğv edilməsi və ya neytrallaşdırılması bərpa edilir. Endogen və

ekzogen nədənlərdən bu cür təhlükələr cəmiyyətin həyatının ən fərqli istiqamətlərində ortaya çıxmağa bilər. V.Medvedyevin zənnincə, milli təhlükəsizliyin prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi siyasi konyunkturanın maraqlarından, siyasi spekulyalardan qurtulmalıdır.

Bu baxımdan 2005-ci ildən başlayaraq ölkəmizdə ÜDM-un davamlı olaraq artması iqtisadi təhlükəsizliyin qorunmasına imkan yaratmaqla milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşmasına təkan vermişdir. Bunu konkret rəqəmlərdə deyil, eyni zamanda ölkədə gedən sosial-iqtisadi inkişafı əks etdirən göstəricilərdə, regionlarda baş verən müsbət istiqamətli irəliləyişlərdə də görmək olar. Nəticə etibarilə 2016-cı ildə iqtisadi artım sürətinin 34,5% artması ölkəmizin strateji istiqamətdə inkişafının müəyyənlişməsinə şərait yaratmaqla, iqtisadi mənafehlərin qorunmasına imkan vermişdir.

İqtisadi ədəbiyyatda və rəsmi sənədlərdə iqtisadi təhdidlərin müxtəlif variantları təklif edilir. Həm də bu zaman onun məhdudiyyətsiz genişlənməsi, ona iqtisadiyyatın keçid dövrünə xas olan adi çatışmazlıqların daxil olması baş verir. Bu cür yanaşmada iqtisadi təhlükəsizlik iqtisadi inkişafın ümumi xarakteristikalarında “əriyir” və bunun əsasında onun təmin edilməsi üzrə tədbirlər hazırlamaq çətinləşir. (Həsənov R.T., (2011) : 343 s)

Bütövlükdə iqtisadiyyat və müdafiə sistemi arasında dərin disproporsiyanın olması sonda ölkənin dağılması üçün real təhlükə mənbəyinə çevrilə bilər (Keçmiş SSRİ-nin təcrübəsi də buna misaldır).

İqtisadi təhlükəsizlik anlayışının məzmununu başa düşmək üçün onun «inkişaf», «sabitlik», anlayışları ilə əlaqəsini araşdırmaq məqsədəuyğundur. İnkişaf iqtisadi təhlükəsizliyin komponentlərindən biridir. İqtisadiyyatın inkişaf etməsi, onun daxili və xarici təsirlərə, təhlükələrə qarşı müqaviməti və uyğunlaşa bilməsi kəskin şəkildə aşağı düşər və yüksəliş imkanları məhdudlaşır. Dayanıqlıq və təhlükəsizlik vahid bir sistem kimi iqtisadiyyatın mühüm xüsusiyyətlərindəndir. Onları heç də bir-birinə qarşı qoymaq lazım deyil, hər biri özünəməxsus səviyyədə iqtisadiyyatın səviyyəsini, vəziyyətini xarakterizə edir. İqtisadi dayanıqlıq onun elementlərinin, üfqi, şaquli və digər sistem daxili əlaqələrin möhkəmliyini və

etibarlılığını, daxili və xarici təsirlərə («yükənmələrə») qarşı davam gətirmə, dayanmaq qabiliyyətini bir növ əks etdirir. Təhlükəsizlik-obyektin daxili və xarici təsirlər, təhlükələr şəraitində mövcud olma və inkişaf edə bilmə qabiliyyəti nöqteyi-nəzərindən onun əlaqələr sistemində vəziyyətini ifadə etməklə yanaşı, həmçinin gözlənilməz və çətin proqnozlaşdırılan amillərin təsiri müəyyən edir.

1.2 İqtisadi təhlükəsizliyin meyarları və göstəricilər sistemi

İqtisadi təhlükəsizlik üçün göstəricilərdən daha çox bu göstəricilərin hədd qiyətləri vacibdir. Bu göstəricilərin hədd qiyətləri elə bir kəmiyyətdir ki, onlardan kənarlaşmalar inkişafın və təkrar istehsalın normal gedşinin pozulmasına, iqtisadi təhlükəsizlik sahəsində neqativ və dağıdıcı meyllərin yaranmasına gətirib çıxarır. İqtisadi təhlükəsizliyə yalnız qiyətləri onlar üçün müəyyən edilmiş hədd qiyətləri daxilində olan göstəricilər kompleksinin tapılması ilə nail olmaq mümkündür.

İqtisadi təhlükəsizliyə, o cümlədən ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsir edən amilləri iki qrupa:

- 1) təbii və
- 2) hökumətin yürütdiyi siyasət amillərinə bölünür.

Birinci qrup amillərə

- a) ölkənin malik olduğu təbii ehtiyatlar,
- b) ölkənin yerləşdiyi coğrafi mövqe və
- c) ölkənin əmək ehtiyatları, ikinci qrup amillərə isə
- a) ölkənin iqtisadi quruluşu,
- b) idarəçilik metodları,
- c) iqtisadi qanunvericilik aktları,
- d) zəruri iqtisadi biliklər,
- e) ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə yeri və ə) inteqrasiya aid edilir.

Hər bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin göstəriciləri və onların kəmiyyəti

həmin ölkənin hökuməti tərəfindən müəyyən olunur. Ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizliyi göstəriciləri, onların həddləri və faktiki qiymətləri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir(Адамс Р. (2015), ЮНИТИ)

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin strateji məqsədi mövcudolma, inkişaf, sabillik, daxili və xarici təhlükələrin mənfi təsirinə qarşı durma tab gətirə bilmək üçün zəruri olan şəraitin yaradılmasıdır. İqtisadi təhlükəsizliyinin strateji məqsədi onun təmin edilməsi üzrə vəzifə və tədbirlər kompleksinə uyğun olaraq konkretləşdirilir. İqtisadi təhlükəsizliyin vəzifələrinin iki səviyyəyə:

1) makroiqtisadi və

2) mikroiqtisadi vəzifələr ayırmaq olar. Makroiqtisadi səviyyənin əsas vəzifələrinə

a) məcmu tələbin artırılmasını,

b) əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasını,

c) ixracın stimullaşdırılmasını,

d) hamı tərəfindən qəbul olunmuş prosedurlar çərçivəsində idaxalın tənzimlənməsini və s. aid etmək olar.

Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sisteminin mikro səviyyəsi iqtisadi baxımdan effektiv olan subyektlərin inkişafının dəstəklənməsinin və stimullaşdırılmasının vəzifələrinə, iqtisadi baxımdan effektiv olmayan subyektlərin ləğv edilməsinə və yenidən təşkil olmasına, davranış normalarının tətbiq edilməsinə və s. uyğun olaraq müəyyən edilir. Rusiyalı alimi A. İ. Arxipovun fikrincə bunun üçün birincisi, “artım nöqtəsi”, yəni azad və rəqabətli bazarda real ödəmə qabiliyyətli tələbi tapa bilən müəssisə və təşkilatların aşkar edilməli, ikincisi, fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların təsərrüfatçılıq sistemində rol və yeri müəyyən edilməli, fəaliyyəti effektiv olmayan müəssisə və təşkilatlar ləğv edilməli, dövlət müəssisələrinin idarə edilməsinin effektivliyi artırılmalı, üçüncüsü, dövlət ehtiyaclarının təmin edilməsi üçün zəruri olan məhsulları istehsal edən müəssisələr (yalnız hərbi sifarişləri yerinə yetirən və konversiyaya məruz qalmayan müdafiə kompleksi müəssisələrinin, nüvə itkilərinin emalı müəssisələrinin və s.), həmçinin nəzarət səhm paketi dövlətə məxsus olan

təsərrüfat subyektləri müəyyən edilməli və beşincisi, dövlətin himayəsinə ehtiyacı olan müəssisələrin siyahısı müəyyən edilməlidir.

Qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün onların realizasiyasının iqtisadi təhlükənin qarşısını alan təşkilati-iqtisadi sistemi və hüquqi tədbirləri əhatə edən mexanizmi hazırlanmalıdır. A. İ. Arxipov və E. A. İvanov tərəfindən qlobal səviyyə üçün hazırlanmış formal struktura görə təsərrüfat subyektinin iqtisadi vəziyyətinin təhlükəsizliyi bu mərhələlərə: 1 mərhələ. Təsərrüfat subyektinin vəziyyətinin hərtərəfli xülasəsi və qiymətləndirilməsi; 2 mərhələ. Faktiki nəticələrin planlaşdırılan göstəriciləri ilə müqayisəsi; 3 mərhələ. Qərarların qəbulu mərhələlərinə uyğun realizə edildiyi halda təmin ediləcəkdir.

Yuxarıda qeyd edilən proses mahiyyətə istənilən fəaliyyətə, məsələn, istehsal, iqtisadi, marketinq və s. fəaliyyətə nəzarət sistemidir. Buna görə də iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edən mexanizm özündə a) daxili və xarici təhlükənin aşkar edilməsinin və proqnozlaşdırılmasının vəziyyətinin *obyektiv və hərtərəfli monitorinqini*, b) sosial-iqtisadi göstəricilərin mümkün yol verilə bilən *hüddud qiymətlərinin* müəyyən edilməsini (hüddud qiymətlərinə əməl edilməməsi qeyri stabilliyə gətirib çıxarır və c) daxili və xarici təhlükələrin aşkar edilməsi və qarşısını alınması üzrə *fəaliyyəti* birləşdirir. Aşağıda bu elementlərin hər biri yığcam olaraq xarakterizə edilir.

Monitorinq iqtisadi təhlükəsizlik göstəricilərinin dinamikasının müşahidə olunmasının informasiya-analitik sistemidir. Hüddud qiymətlərinin yol verilən səviyyəsinin keçilməsi kompensasiya resurslarının yaradılmasının nəzərdə tutur. Bu resurslara gözlənilən ekstremal situasiyalarda istifadə edilə bilər. Burada resursların, toxunulmaz ehtiyatların, istehsal və qeyri istehsal təyinatlı ehtiyatların və s. səviyyəsi ilə sosial-iqtisadi göstəricilər arasında əlaqə nəzərdə tutulur. (Адамс Р. (2015), ЮНИТИ)

İqtisadi təhlükəsizliyə daxili və xarici təhdidlərin aşkar edilməsi və qarşısının alınması üzrə əsas fəaliyyətə a) iqtisadi inkişafın faktiki və ya proqnozlaşdırılan qiymətlərinin iqtisadi təhlükəsizlik üçün müəyyən edilmiş hüddud qiymətlərindən kənarlaşmaların aşkar edilməsi və təhlükəli zonadan çıxma üzrə kompleks

tədbirlərin hazırlanması; b) iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edən tədbirlər və mexanizmləri (bu tədbirlər və mexanizmlər sosial-iqtisadi inkişafın proqnozları ilə eyni zamanda hazırlanır və sosial-iqtisadi inkişaf proqramları çərçivəsində reallaşdırılır); c) iqtisadi təhlükəsizlik üçün təhlükənin yaranmasına yol verməmək və ya bu təhlükənin aradan qaldırılması məqsədi ilə hazırlanmış tədbirlərin realizasiyası üzrə işlərin təşkili (hazırlanmış tədbirlərin realizasiyası üzrə işlərin təşkilinin gedişində Təhlükəsizlik Xidməti iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə büdcənin nəzərdən keçirir və zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi bölməsinin fəaliyyətini əlaqələndirir); d) iqtisadi təhlükəsizlik baxımından maliyyə və təsərrüfat məsələləri üzrə qəbul edilmiş qərarların ekspertizası aiddir. İqtisadi təhlükəsizliyə təhdidlərin aradan qaldırılması tədbirlərinin realizasiyası onların icra olunmasına nəzarət sisteminin yaradılmasını istəyir.

Vurğulamalıyıq ki, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə direktiv, inzibati metodlarla müdaxilə edilməsi məhdudlaşdırıldığı çoxuqkladlı bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, o cümlədən yeniliklərinin və pul-maliyyə axınlarının məqsədyönlü nizamlanmasına zərurət yaranır. Hər bir ölkənin iqtisadi cəhətdən qorunmasının bərpası mexanizminin nəzəri və praktiki məsələlərinin hazırlanması həmin ölkənin milli konsepsiyasına əsaslanır.

İqtisadi təhlükəsizliyin və onun iqtisadi asılılıq və müstəqillik, stabillik və qeyri-stabillik, zəif və güclü tərəfləri və s. kateqoriyalarla əlaqəsinin sonrakı tədqiqi iüçün hər şeydən əvvəl iqtisadi təhlükəsizlik subyektlərinin və bu subyektlər üçün təhlükə yaradan təhdidlərin təsnifləşdirilməsi lazımdır.

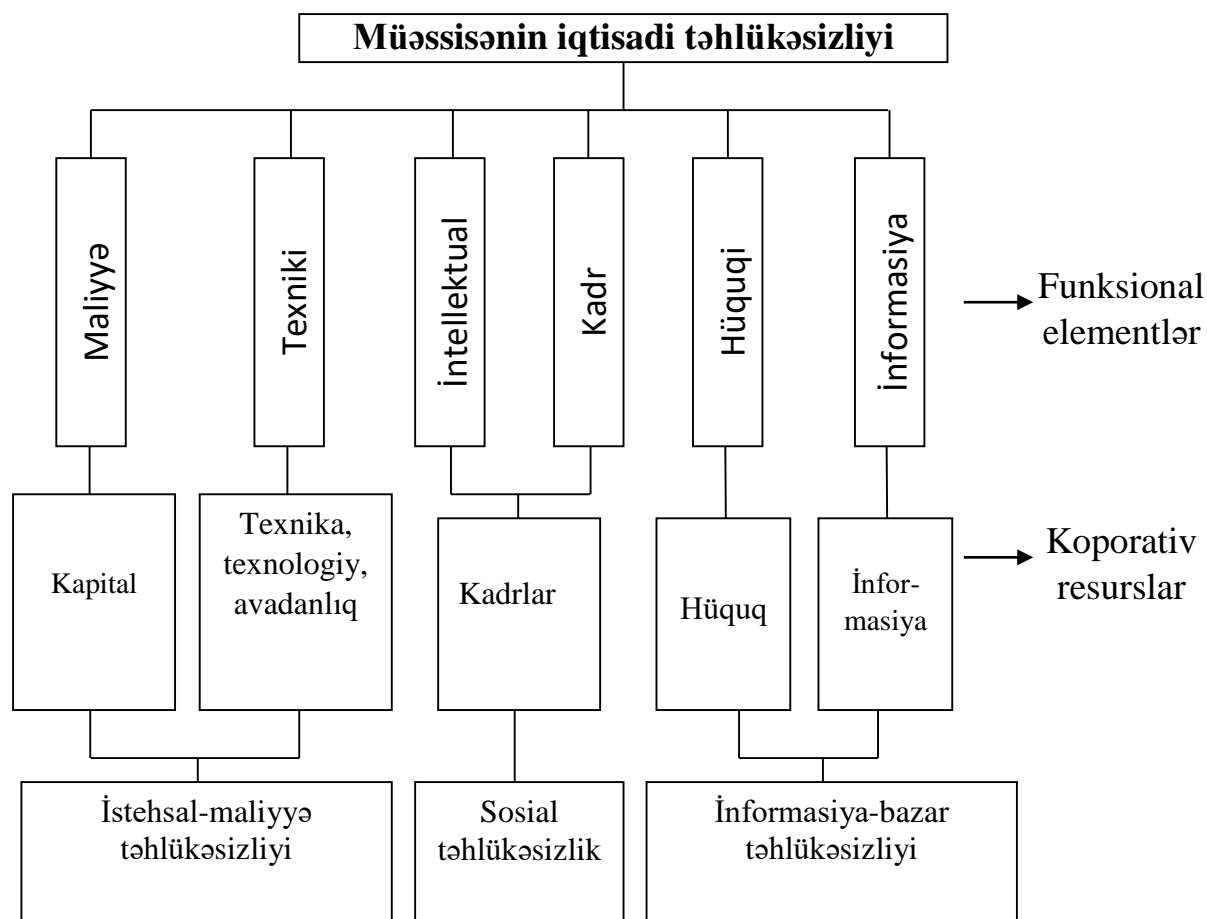
1.3 Qloballaşma prosesinin sürətlənməsi və iqtisadi sistemlə qarşılıqlı əlaqəsi

İqtisadi təhlükəsizliyin komponentlərini daha ətraflı nəzərdən keçirmək üçün onu şərti sxem şəkilində nəzərdən keçirək. Bu, qarşıya qoyulan vəzifəni, yəni idarəetmə qərarlarının qəbulu məqsədi ilə iqtisadi təhlükəsizliyin vəziyyətinin formal təsviri vəzifəsini əyani surətdə təsvir etməyə imkan verəcəkdir. Yuxarıda izah edilənləri ilkin olaraq şəkil 1-də verilmiş sxem formasında təsvir etmək olar. Bunun üstünlüyü müəssisənin fəaliyyətinin müfəssəl təsvirinə ehtiyacın olmamasıdır.

İndi müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin hər bir komponentini nəzərdən keçirək.

Müəssisənin istehsal-maliyyə təhlükəsizliyi. Müəssisənin istehsal-maliyyə təhlükəsizliyi dedikdə müvafiq maliyyə təminatı ilə möhkəmləndirilmiş istehsal tisklinin stabil işlək vəziyyətdə olması və ya fəaliyyət göstərməsi başa düşülür. İqtisadi təhlükəsizliyin istehsal və maliyyə təhlükəsizliyinə bölünməsi və onların ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilməsi iqtisadi təhlükəsizliyin lüzumsuz parçalanmasına və onun qiymətləndirilməsinin çətinləşməsinə səbəb ola biləcəyindən ümumi komponentlərin nəzərdən keçirilməsi daha məqsədəuyğundur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi təhlükəsizliyə aid ədəbiyyatda bu istiqamətlər kifayət qədər ətraflı öyrənilmişdir və müstəqil tədqiqat sahəsidir. Burada əsas vəzifə iqtisadi təhlükəsizliyin vəziyyətinin kompleks qiymətləndirilməsidir. Buna isə iriləşdirilmiş, lakin çox tutumlu (həcmli) detallaşdırma ilə nail olmaq mümkündür. Buna görə də istehsal və maliyyə göstəricilərinin qiymətləndirilməsi üçün maliyyə və istehsal təhlükəsizliyinin nəyi ifadə etdiyini dəqiqləşdirmək lazımdır. (Алексеев И. (2011), № 1.)

Şəkil 1. Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin komponentləri



Mənbə: Bodies of state administrative and financial control in Brazil // Presidential control, (2016) №10

İstehsal təhlükəsizliyi dedik də elmi tədqiqatlar və təcrübə-konstruktor işləmələri, marketing fəaliyyəti, istehsal tiskli, maliyyə fəaliyyəti, təchizat fəaliyyəti və idarəetmə fəaliyyəti də daxil olmaqla müəssisənin fasiləsiz və effektiv fəaliyyəti başa düşülür.

Onların vəzifəsini keyfiyyətin idarə edilməsi vasitəsi ilə məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi və müəssisənin infrastrukturu daxilində

müəssisənin fəaliyyətinə təsir edən amillər formasında təsvir etmək olar. Elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin vəziyyəti istehsal prosesinin təkmilləşdirilməsi imkanını əks etdirir və müəssisənin elmi-texniki potensialının səviyyəsini göstərir.

Marketing xidmətinin imkanları hədəf segmentinin əsaslandırılmış surətdə seçilməsini və bu segmenti formalaşdıran istehlakçıların tələbatlarının ödənilməsi üçün zəruri olan məhsulların istehsalının təmin edir. Bu həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət ölçülərində ifadə oluna bilər.

İstehsal tiskli sonradan bölüşdürmə və satış sistemində daxil olacaq əmtəə-material qiymətlilərinin istehsalı prosesidir. İstehsalın imkanları müəssisənin iqtisadi sisteminin işlək vəziyyətdə olmasının nüvəsi olduğundan onun vasitəsi ilə müəssisənin bütün fəaliyyətinin effektiv inkişaf perspektivi müəyyən olunur.

Müəssisənin maliyyə imkanları qarşıya qoyulmuş məqsəd və ya məqsədlərə nail olunması vasitəsidir. Müəssisənin maliyyə imkanı vasitəsi ilə həm də müəssisənin inkişaf perspektivləri qiymətləndirilir və əsaslandırılır. (Алексеев И. (2011), № 1.)

Təchizat fəaliyyəti istehsal prosesinin fasiləsiz və ahəngdar davam etməsi üçün müəssisənin zəruri xammal və materiallarla, enerji və dəstləşdirici məhsullarla təmin edilməsidir. Daim dəyişən bazar situasiyasına uyğunlaşmaq lazım gəldiyindən təchizatın imkanları istehsal prosesinin fasiləsiz və ahəngdar həyata keçirilməsi ilə yanaşı müəssisənin inkişaf perspektivinə ciddi təsir edir.

İdarəetmə fəaliyyəti istehsal prosesinin bütün mərhələlərini - müəssisənin strategiyasının hazırlanmasından gəlirlərin bölüşdürülməsinə kimi olan mərhələləri - əhatə edir. Bu, xətti və funksional rəhbərlik metodlarında, insani münasibətlər sistemində, kadrların ixtisas səviyyəsinin artırılmasında, işçilərin sağlamlığının mühaizəsində və əməyin motivasiya modellərində ifadə olunan korporativ mədəniyyətin mühüm elementidir. Şübhəsizdir ki, idarəetmə fəaliyyəti özündə müəssisənin fəaliyyətinin bütün istiqamətlərinin birləşdirir və sistemi həyat qabiliyyətli vəziyyətə gətirir.

Maliyyə təhlükəsizliyi iqtisadi sistemin sağlamlaşdırılması və onun artımı

üzrə məqsədli praktiki işdir. Başqa sözlə, maliyyə təhlükəsizliyi yalnız bütünlükdə müəssisənin iqtisadi sisteminin effektiv fəaliyyətini deyil, həm də onu təşkil edən bütün bölmələrin təhlükəsiz fəaliyyət göstərməsini nəzərdə tutur. Maliyyə təhlükəsizliyi konsepsiyasının əsas prinsipi maliyyə vəsaitlərinin qorunub saxlanması vasitəsi ilə qoyulmuş maliyyə vəsaitlərindən məqsədli istifadə edilməsi və bu vəsaitlərin tez və effektiv şəkildə özünü ödəməsi üçün şəraitin yaradılmasıdır. Deməli, maliyyə təhlükəsizliyi konsepsiyasının bu əsas prinsiplərinin realizasiyası maliyyə vəsaitlərindən vaxtlı-vaxtında istifadə edilməsi sisteminin yaradılması ilə yanaşı onların özünü ödəməsinə nəzarət edilməsini də nəzərdə tutur. Maliyyə-iqtisadi mexanizminin fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, maliyyə təhlükəsizliyinin effektiv sisteminin formalaşdırılması yalnız iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin vacib amili deyil, həm də onun hərəkətverici qüvvəsidir. Böyük ehtimalla demək olar ki, maliyyə üçün təhlükə və təhdidlər nə qədər az olarsa ondan əldə edilən vəsaitlərin həcmi bir o qədər yüksək olacaqdır. Lakin maliyyə təhlükəsizliyinin tam və bütöv sistem kimi formalaşdırılması üçün maliyyə-pul alətlərinin fəaliyyətinin təhlil edilməsi zəruridir. Bu təhlilin əsas istiqaməti və son nəticəsi iqtisadi artımı təmin edən sistemin konseptual əsaslarının işlənilib hazırlanması olmalıdır. Burada cari maliyyə-iqtisadi problemlərin həllinə yönəlmiş maliyyə siyasətinin məqsədyönlü təhlilinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. (Белобжецкий ИА. (2009).)

Beynəlxalq praktikada müəssisənin maliyyə stabilliyinin qiymətləndirilməsində çoxsaylı göstəricilərdən: rentabellik əmsalı, likvidlik əmsalı, kapital qoyuluşunun effektivliyi əmsalı, özünüödəmə müddəti, xüsusi və cəlb edilmiş dövriyyə vəsaitlərinin nisbəti, dövriyyə vəsaitlərinin üzrə qısamüddətli öhdəliklərin ödənilməsi əmsalı və s. göstəricilərdən istifadə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, amerikalı mütəxəssislər daha çox gətirilmiş xalis mənfəət, maksimal pul axınları və ya zərərsizlik nöqtəsi və bu kimi digər göstəricilərdən istifadə edirlər. Dünya praktikasında müəssisənin bu göstəriciləri üzrə iqtisadi təhlükəsizliyin optimal normativləri də müəyyən edilmişdir. Məsələn, xüsusi və cəlb edilmiş dövriyyə vəsaitlərinin nisbət 1:1, likvidlik əmsalı 1 və ondan yüksək

səviyyədə, dövriyyə vəsaitlərinin üzrə qısamüddətli öhdəliklərin ödənilməsi əmsalı 2, kapitalın xalis rentabelliği kredit stavkasından yüksək olmalıdır və s.

İqtisadi təhlükəsizliyinin birinci iki komponentinin – istehsal-maliyyə və sosial komponentlərinin məzmunu təhlili əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar: onların vəziyyəti müəssisədxili fəaliyyətin effektivliyini əks etdirir və müvafiq olaraq müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən idarə edilir. Lakin bazarda uğurlu fəaliyyət göstərmək üçün müəssisə bu komponentlərin tələb edilən səviyyəsinə nail olmaqla yanaşı o, xarici ətraf mühitlə sazlanmış və nizamlanmış əlaqə qura bilməlidir. Bu əlaqə əvvəlcə informasiya xarakteri daşıyır. Müasir dəyişkən və burulğanlı müasir şəraitdə müəssisənin obyektiv və etibarlı informasiyaya malik olması çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla əlaqədar olaraq, artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, iqtisadi təhlükəsizliyin üçüncü elementini informasiya bazar komponenti təşkil edir.

İndi iqtisadi təhlükəsizliyinin bu iki tərkib hissəsini – informasiya və bazarı nəzərdən keçirək. Əsaslandırılmış inkişafa nail olmaq üçün müəssisəyə, bir tərəfdən, fəaliyyətini obyektiv və hərtəfli xarakterizə edən informasiya lazımdır, yaxud rəqiblərin təşəbbüsü ələ keçirməməsi üçün müəssisə informasiyanı müdafiə edə bilməlidir. Digər tərəfdən, inkişaf strategiyasını bazar diktə etdiyindən və ya kifayət qədər imkanların mövud olduğu halda bazara qəbul etdirildiyindən (bu da başlanğıcdan informasiya kanalları vasitəsi ilə həyata keçirilir) informasiyaya tələbat birbaşa bazarda aktivliklə əlaqədardır. Gələcəkdə inteqrasiya imkanını əldə etmək məqsədi ilə a) informasiya təhlükəsizliyi və sənaye casusluğu və b) bazar riski situasiyalarında iqtisadi təhlükəsizlik məsələlərini nəzərdən keçirək. (B.C. Балабанов, Е.Н Борисенко. (2002).)

İnformasiya təhlükəsizliyi və sənaye casusluğu. Bazar münasibətləri şəraitində ideya, məxfi informasiya və deməli, kommertiya sirri mənfəət, fayda əldə etmək deməkdir. Müəssisənin uğurlu bazar fəaliyyəti göstərmə qabiliyyəti həlledici dərəcədə kommertiya sirrinin mühafizə və ya müdafiə olunma səviyyəsindən asılıdır. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə görə kommertiya sirri üçüncü şəxsə məlum olmaması, qanuni əsaslarla onun əldə

edilməsinin mümkün olmaması və informasiyanın sahibi onu lüzumi dərəcədə qoruduğundan əlçatan olmaması səbəbindən real və ya potensial kommərsiya dəyərliliyi olan informasiyadır. Kommərsiya sirrinin qorunması probleminə yanaşmada əsas mühakimə onun mülkiyyət və dəyərliliyə malik olmasıdır. Bu problemin həll edilməsi üçün, birincisi, müəssisədə dövr edən hansı məlumatın kommərsiya sirri olduğunu müəyyən etmək, ikincisi, kommərsiya sirrinin mühafizəsi üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması lazımdır.

Bazar münasibətlərinə keçid iqtisadi təhlükəsizlik üzrə mütəxəssislərindən yeni, lakin yaxın bir fəaliyyət sahəsinə - kommərsiya sirrinin qorunmasına istiqamətlənmək bacarığı tələb etdi. Kommərsiya sirrinin qorunmasının əsas, başlıca cəhəti məlumatın və onu təşkil edən elementlərin alqı-satqı predmeti, tamahkarlıq predmeti olmasıdır. Məlumatın məhsul olması keyfiyyətinə malik olması üçün ondan sərbəst istifadə edilməsi məhdudlaşdırılmalıdır, yəni müstəsna olaraq məlumatlar onu qiymətləndirən, ondan istifadə edilməsi həddlərini və imkanlarını müəyyən edən, həmçinin onların qorunmasını təşkil edən və onlara sərəncam verə bilən mülkiyyətçisinə məxsus olmalıdır. Şübhəsizdir ki, bazar münasibətləri mütləq müəssisələr arasındakı rəqabəti gücləndirir. Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, kommərsiya sirrini mühafizə edə bilməyənlər mümkün satışının 30%-i itirir və ya müflis olur. Bəzi məlumatlara görə texnoloji və işgüzar sirrlər səbəbindən ABŞ biznesinə dəyən ziyanın illik həcmi 40 milyard \$ təşkil edir

Tədqiqatçılar xüsusi informasiyanın texnoloji (elmi-tədqiqat və təcrübə konstruktor işləri, texnologiya, idarəetmə) və işgüzar (kommərsiya-maliyyə) növünün olduğunu qeyd edirlər. Bu məhfulardan yalnız onlar sadə olduğuna və müəyyən məna kəsb etdiyinə görə deyil, həm də onların hər birinin müxtəlif növləri və özünə məxsus xüsusiyyətləri olduğuna görə istifadə edilir. Xüsusi informasiya kommərsiya informasiyası olduqda və onun mühafizəsi və realizasiyasının effektiv üsulları hazırlandıqda bu bölgü ələlxüsüs faydalıdır.

Texnoloji informasiya bu və ya digər avadanlıqla, dizaynla, kimyəvi tərkibi (formulu) və ya istehsal üsulu ilə müəyyən edilə bilər. Bunların bəziləri patentləşdirilə bilər. Bütün bunlar "texnologiya" kateqoriyasının təsir dairəsinə düşür və

onun əks izahı yoxdur, yəni heç də bütün texnoloji informasiyalar patentləşdirilmir. Həqiqən də çoxlu sayda ideyalar, məsələn, “nou-hau” xüsusi informasiyaya olmasına baxmayaraq patentləşdirilmir. Texnoloji informasiya işgüzar informasiyadan tətbiqi sferasına görə də fərqlənir. İşgüzar informasiya, müştərilərin siyahısı, müəssisənin marketinq planı, məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyi və s. daha çox biznes və rəqabətlə əlaqəlidir. Beləliklə, xüsusi informasiya bütünlüklə konkret bir müəssisəyə məxsus olmasa belə onun üçün kommersiya baxımından qiymətli olan informasiyadır. Bir sıra hallarda bir neçə yerdən götürülmüş və hamıya məlum olan ideya kommersiya baxımından qiymətli olan informasiyanın bənsərsiz (unikal) kombinasiyasını təşkil edir. Bəzi hallarda bu informasiyanın heç bir xərc çəkmədən və ya cüzi xərclərlə əldə etməsinin mümkün olmasına baxmayaraq o, rəqiblərlə müqayisədə ona malik olan müəssisəyə rəqabət üstünlüyü əldə etməyə imkan verir. (В.С. Балабанов, Е.Н Борисенко. (2002).)

II FƏSİL.İQTİSADI İNKİŞAF MODELİNİN FORMALAŞMASININ TƏHLÜKƏSİZLİK ASPEKTİ VƏ ONUN TƏMİN OLUNMASINDA DÜNYA TƏCRÜBƏSİ

2.1 Ölkəmizdə biznes fəaliyyətində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Korporativ təhlükəsizlik və yaxud biznesin təhlükəsizliyi məsələsi hansı iş gördüyündən, harada olduğundan, neçə insanın orada fəaliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq müəyyən bir təşkilat qarşısında durur. O, fərqli yollarla həll edilir: bir sıra yerlərdə müəssisənin mülkiyyətçi yaxud direktoru, hər hansı bir kursda xüsusi təlimdən keçmiş insanlar və yaxud təhlükəsizlik xidməti onu yoluna qoyur, bir sıra müəssisələr isə təhlükəsizlik üzrə autsorsinq xidmətindən faydalanırlar.

Şirkətin müdafiəsinin əlverişli sisteminin yaradılmasına, əməkdaşlarında bu mövzuya əsaslanan minimum bilik səviyyəsi, kommersiya müəssisəsinin təhlükəsizliyi, müəssisənin təhlükəsizlik sisteminin əlverişli şəkildə yaradılmasında mütəxəssislərin məhdudluğu üzrə peşəkarlar yetişdirən zəruri ədəbiyyatların və təhsil ocaqlarının mövcud olmaması əngəl olur. Təcrübədən görünür ki, şirkət problemlər meydana çıxdıqdan, maliyyə itkiləri də olduqdan sonra öz təhlükəsizliyi haqqında düşünməyə başlayır.

Təhlükəsizliyinin təmin olunması subyektlərinin variantları:

1. Təhlükəsizliyinin təmin edilməsi işini şirkətin rəhbərliyi görür.
2. Təhlükəsizliyinin təmin edilməsi işini vəzifə öhdəlikləri olan əməkdaş görür.
3. Təhlükəsizliyinin təmin edilməsi işini bu işin onun vacib vəzifəsi olan əməkdaş yerinə yetirir.
4. Təhlükəsizliyinin təmin edilməsi işini təhlükəsizlik Şurası və bu iş onun mühim vəzifəsi olan əməkdaş yerinə yetirir.
5. Təhlükəsizliyinin təmin edilməsi işini xarici təşkilat görür.
6. Təhlükəsizliyinin təmin edilməsi işini Təhlükəsizlik Xidməti görür.
7. Sadaladığımız 6 variantın qarışığı.

Təhlükəsizlik xidmətinin işinin təşkil edilməsi şirkətin ümumi təhlükəsizliyini qorumaq üçün lazımdır. Bu cür yanaşma kadr təhlükəsizlik problemlərinin həll edilməsini özündə əks etdirir. Şirkətdə TX-nin təşkil edilməsi biznesin fundamentində durur. Təhlükəsizlik xidmətinin məhsuldar işi ayrı-ayrı problemlərin başlanğıc araşdırmasını istəyir. Burada TX-nin təşkilatı tərkibinin planlaşdırılması və onun təmin olunmasının mənbələrinin axtarılması xüsusi rol oynayır. Hər kəsə məlumdur ki, hər bir qurum istənilən bir məsələnin həll edilməsi üçün qəbul edilir. (Волчихин В.Г. (2011) № 4.)

TX-nin funksiyaları AR-nın “Qeyri-dövlət mühafizə fəaliyyəti haqqında qanunda” qeyd olunan müddəalar üzrə həyata keçirilir. TX-nin mühim vəzifələri aşağıdakılardır:

1. İstehsal-ticarət fəaliyyətinin təhlükəsizliyi üçün və gizli məlumatlar qoruyub saxlamaq.
2. Şirkətin kommersiya sirri təşkil edən məlumatın qeyri-qanuni əldə edilməsini aradan qaldırmaq.
3. Kommersiya sirrinin mühafizə olunması üzrə işi aşağıdakı meyillərdə icra etmək: proqram və riyaziyyat, mühəndis-texniki, fiziki, aparat, hüquqi, təşkilati.
4. Adi iş günündə və fəvqəladə vəziyyətlərdə gizli informasiyaların yayılmasında potensial kanalları müəyyən etmək və lokallaşdırmaq.
5. Fəaliyyətinin ayrı-ayrı növlərinin, eyni zamanda, işgüzar xarakterli görüşlərin, müzakirələrin, konfransların həyata keçirilməsi üçün zəmin yaratmaq.
6. Binanın və şirkətin otaqlarını mühafizə etmək.
7. Firmanın rəhbər heyətin, o cümlədən təşkilatın bütün üzvlərinin şəxsi təhlükəsizliyi məqsədilə imkan yaratmaq.
8. Qanun pozan şəxslərin yanlış davranışlarını və rəqibləri nəzərdən keçirmək, onlara mane olacaq tədbirlər həyata keçirmək. TX vəzifələrin standart dəstini qiymətləndirərək, belə bir nəticəyə gələ bilirik ki, 4 əsas struktur bölmələri (müəssisələrdə, holdinqlərdə və s. TX-nin yaradılması) yaratmaq mütləqdir: məlumatın mühafizəsi şöbəsi; xarici fəaliyyətinin təhlükəsizliyinə cavabdeh olan mühəndis-texniki şöbə və qrup, rejim və mühafizə qrupu.

Xidmət zamanı işçilərin sayına təsir göstərən amillər:

- ❖ firmanın maliyyə imkanlarının səviyyəsi;
- ❖ mütləq qorunmalı olan sirlər;
- ❖ rəqabət səviyyəsi;
- ❖ istehsalın tutumu və s.

Əməkdaşların sayı çox olduqda TX-nin liderinin müavinləri də olur. Təhlükəsizlik xidmətinin rəhbərinin müavinlərinin sayı təhlükəsizlik xidməti şöbələrinin sayı ilə müvafiqdir. Adətən təhlükəsizlik xidmətinin rəis müavini hansısa bölmənin başçısı da olur.

Proqnozlaşdırılan işləri həyata keçirmək üçün, xidmətin optimal strukturunu qurmaq gərəksizdir, eyni zamanda daxili normativ protokollar vasitəsilə fəaliyyətini əlaqələndirmək zəruridir. Şirkətin TX-nin mühüm funksiyaları:

⊖ Müəssisənin bütün otaqlarında və demək olar ki, bütün binalarında buraxılış rejiminin yaradılması və təşkil edilməsi, mühafizə xidmətinin işi, təkcə personalın deyil, eyni zamanda biznes ziyarətçilərinin və tərəfdaşlarının yaradılan həmin rejim qaydalarına əməl edilməsi üzərində nəzarət.

⊖ Kommersiya sirlərinin qorunub saxlanmasına yönəlmiş işlərin idarə edilməsi. Hüquqi və təşkilati əlaqələrinin tənzimlənməsi.

⊖ Məxfi informasiyanın qorunub saxlanması və təhlükəsizlik üçün normativləri təsbit edilmiş I dərəcəli sənədlərin ərsəyə gətirilməsində xüsusilə iştirak etmək.

⊖ TX-nin başqa şöbələri ilə məxfi informasiyaların saxlanıldığı sənədlərlə işin təmin olunması üzrə tədbirlərin görülməsi.

⊖ Fəaliyyətinin hərtərəfli təhlil edilməsi və mənimsənilməsi. Məxfi informasiyaların sızması aşkar olunması üçün bir sıra potensial kanallarının fəaliyyətinin dayanması və. Təhlükəsizlik rejiminin sıradan çıxmasının tədqiq edilməsi və qeydiyyatı. Rəqiblərin və başqa firmaların hüquqa zidd hərəkətləri haqqında, şirkətin fəaliyyəti haqqında informasiyaların təhlil edilməsi.

- ❖ Kommersiya sirrinin sızması, sənədlərin yox olması və s. faktları üzrə xidməti tədqiqatın təşkil edilməsi.
- ❖ Məxfi informasiyaların mühafizəsi üçün bəzi normativ protokolların tələblərinin icrasının lazımı səviyyədə təmin edilməsi.
- ❖ Kommersiya sirrinin qorunub saxlanması ilə əlaqədar müəssisənin personalı və TX ilə istənilən istiqamət üzrə davamlı olaraq tədris prosesinin təşkil edilməsi.
- ❖ Məxfi sənədlərin saxlanması qadağan olmayan yerlərdə uçotun həyata keçirilməsi.
- ❖ Məxfi informasiyalar yayılan binaların və avadanlığın gizli şəkildə fəaliyyət göstərməsi üçün lazım olan qeydiyyat.
- ❖ Rayonda kriminogen vəziyyətin tədqiq olunması üçün müəyyən qurumların yaxınlığında hüquq-mühafizə orqanlarının TX-ləri ilə əlaqəsi.
- ❖ Təhlükəsizlik xidmətinin formalaşması zamanı təşkilatının əsas maraqlarının müəyyən edilməsi.
- ❖ Müəssisənin təhlükəsizliyinə ekzogen və endogen təhdidlərin aşkar olunması.
- ❖ Onların icrası zamanı müəyyən dərəcədə risk və təhdidlərin analiz edilməsi.
- ❖ Maliyyə xərclərinin uçotu və müəyyən təhdidlərin ləğv edilməsi üçün zəruri tədbirlərin görülməsi üçün qərarlar qəbul edilməsi.
- ❖ Maliyyə və əmək ehtiyatlarının, alınan informasiyalar əsasında təhlükəsizlik xidmətinin strukturunun tərtib olunması.
- ❖ TX-nin iş bacarığının sabit saxlanması və tez-tez dəyişən mühit üçün onun tərkibinin tənzimlənməsi.

TX, digər xidmətlərdən fərqlənir, əvvəlcə, o, təşkilati, koordinasiya edəndir və ümumiliyi, problemlərin həll edilməsinə daha geniş yanaşmağı, tətbiq edilən üsulların spesifikliyi, problemin həll edilməsi zamanı müəssisənin başqa

xidmətlərin resurslarının cəlb edilməsi ilə xarakterizə edilməlidir. Ancaq bu halda üzvi əlavəyə və müəssisənin fəaliyyət prosesində etibarlılıq artır. Bununla yanaşı, bəzən təkrarlanma faydalı və təhlükəsizliyinin təmin olunmasında vacib faktordur.

TX işini aşağıdakı yollarla təkmilləşdirilmək olar: (Ван Дер Хофт В.(2016), №1.)

- ❖ TX-nin təsir dairəsinin böyüdülməsi;
- ❖ TX-nin təsirinin dərinləşməsi;
- ❖ TX-nin müəssisənin başqa bölmələri ilə birgə fəaliyyət prosesinin optimallaşdırılması;
- ❖ ətraf mühit ilə qarşılıqlı fəaliyyətin optimallaşdırılması;
- ❖ fəaliyyət zamanı yeni üsullarının, metodikaların tətbiq edilməsi: maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlil edilməsi və ona təsir;
- ❖ TX-nin təsir dairəsinin böyüdülməsi. TX-nin fəaliyyəti aşağıdakılara uzlaşmalıdır:
 - ❖ ofis, anbar otaqlarının mühafizə olunması;
 - ❖ inşaat binalarının və anbarların qorunması;
 - ❖ əmtəə-maddi və nəqliyyat sərvətlərin hərəkət etməsinə nəzarət;
 - ❖ rəhbərliyin və yaxud müəssisənin mülkiyyətçilərinin şəxsi mühafizəsi;
 - ❖ potensial kontragentləri yoxlanılması;
 - ❖ işə qəbul olan əməkdaşların test edilməsi;
 - ❖ ayrı-ayrı dövlət orqanlarının üzvləri ilə iş;
 - ❖ məxfi informasiyanın qorunub saxlanması.
- ❖ Bəzən rast gəlinir:
 - ❖ “dinləyicilər” institutunun ərəsəyə gətirilməsi TX-nin üzvlərinin müəssisənin bölmələrinə aid olunması (açıq və gizli);
 - ❖ Müxtəlif əməkdaşların yaşam tərzinin müşahidə olunması.
- ❖ Bu tədbirlərin vahid təsvir etmək qədər çətinidir, ona görə ki, bu tədbirlərin görülməsi müəssisənin özəlliyinə əsaslanan aşağıdakı faktorlardan asılıdır:

- ❖ sahədaxili ixtisaslaşma;
- ❖ sahəyə mənsubiyyət;
- ❖ təşkilati struktur;
- ❖ müəssisənin genişliyi;
- ❖ biznes proseslərinin qurulması;
- ❖ hansı ərazidə yerləşməsi;
- ❖ müəssisədə nəzarət xidmətlərinin olması və TX-nin onlarla qarşılıqlı əlaqələr yaratması;
- ❖ müəssisənin təsisçiləri və yuxarı rəhbərlik arasında əlaqələr;
- ❖ TX-nin asılılığı, onun təsir dərəcəsi.

TX-nin təsirinin dərinləşməsi. Birbaşa TX-nin səmərəli fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Ancaq TX-nin fəaliyyətinin əlverişliliyinin artırılmasının bu metodu qəbul olunmamalıdır.

TX-nin təsirinin dərinləşməsi, əvvəlcə, səlahiyyət səviyyəsinin 6 səviyyənin prinsipinə əsasən maksimum səviyyələrdə artırmaqdır. Sənədlərin hamısında, ən xırda, faydasız sənədlər də aid edilməklə TX-nin əməkdaşının icazə verməsinin vacibliyi, müəssisənin əməkdaşlarının gözündə pis obrazın ortaya çıxması, TX-nin nüfuzunun azalması və onun fəaliyyətinin səmərəliliyidir.

TX təsirin güclənməsi ilə əlaqədar deyil, yalnız TX-nin fəaliyyətinin səmərəliliyini azaldır. Qeyd edək ki, TX müəssisənin düzgün fəaliyyət göstərməsinə dəstək olur. Faydalı iş üçün bütün problemlə məsələlərin həlli zamanı onun səlahiyyətləri olmalıdır. TX kadr məsələlərinin həll edilməsində əməkdaşların işdən azad edilməsindən ixtiyarı olmalıdır, eyni zamanda müəssisənin qayda-qanun yolu ilə rəhbər qarışıq işdən azad edilməsindən təşkilati mövzuların həlli zamanı idarəetmə tərkibinin dəyişdirilməsindən və s. hüquqları olmalıdır. (Бан Дер Хофт В.(2016), №1.)

Müəssisənin TX-nin və bölmələrinin əməkdaşlarının qarşılıqlı əlaqələri artıq fəaliyyətdən qarşılıqlı fəaliyyətə keçid etməlidir. TX bölmələrinin potensialından faydalanmaqla onu müəssisənin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinin yüksəlməsinə istiqamətləndirilməlidir.

Ölkəmizdə biznes fəaliyyətində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsinin araşdırarkən sorğu metodundan istifadə edilmişdir.

İqtisadi təhlükəsizlik ideyasını nəzəri və siyasi formalaşması baxımından başa düşmək çətindir. Bu təhlükəsizlik növünün, bir tərəfdən, digər təhlükəsizlik növləri ilə çox sıx əlaqədə olduğu görünür. Digər tərəfdən, iqtisadi baxımdan təhlükəsiz bir istinad obyektini axtarmağın faydası yoxdur, çünki demək olar ki, bütün bazar əsaslı hərəkətlərdə güvənsizlik var. Ekonomik təhlükəsizliyi daha ətraflı təsvir etmək üçün cəhdlər təhlükəsizliyin digər təhlükələrindən fərqli olaraq dəyərləndirilir. Bu fərqi dörd səbəbi var:

Birincisi, iqtisadi məsələlərdə güvənsizlik element həmişə mənfi xarakterli deyildir. Sosial hiyerarxiyanın bütün səviyyələrində rəqabət güvən yaradır. Lakin bu etibarsızlıq eyni zamanda dinamiklərin də təməlidir. İkincisi, hərbi təhlükəsizliyin, müdafiə iqtisadiyyatının və bənzər vəziyyətin iqtisadi aspektləri həmişə iqtisadi təhlükəsizliyin konsepsiyasına tətbiq edilə bilməz. Bu məsələlər tamamilə göz ardı edilməməsinə baxmayaraq, bu tədqiqatların tərkib hissələrindən kənar qalır.

Üçüncüsü, genişləndirilmiş təhlükəsizlik konsepsiyası, iqtisadi fəaliyyət və təhlükəsizliyin digər sektorlardan asılı olduğunu göstərir. Sonuncu olaraq, iqtisadi təhlükəsizlik anlayışının beynəlxalq münasibətlər ilə təhlükəsizlik işləri, sülh müqavilələri kimi sahələrlə əlaqələndirilməsi, bu sektorla əlaqədar müzakirələr dövlət-mərkəzli iqtisadi təhlükəsizlikdən fərdi səviyyəyə keçmişdir.

Əvvəlki fəsillərdə iqtisadi təhlükəsizliyin nəzəriyyəsinin predmenti, meyarları, müəssisələrin daxili və xarici mühit amilləri, müəssisələrin biznes fəaliyyətində iqtisadi təhlükəsizlik xidmətinin təşkili və təkmilləşdirilməsi haqqında geniş məlumat verilmişdir. Bu fəsildə isə, iqtisadi təhlükəyə səbəb olan amillər, şirkətlərdə daxili təhlükənin olub olmaması, iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək üçün hansı tədbirlərin həyata keçirilməsi və müəssisələrin şirkət təhlükəsizliyinə önəm verib vermədikləri anket vasitəsilə qiymətləndirilmişdir və nəticələr analiz edilmişdir.

Tədqiqat işi Bakı şəhərinin ərazisində müxtəlif təhsil və yaş səviyyəsinə malik 120 respondent arasında semplinq üsulu ilə onlayn həyata keçirilmişdir. Göndərilən anketlərdən hamısı cavablandırılmışdır. Cavablandırılan anketlərin hamısı tədqiqat üçün yararlı olmuşdur.

Araşdırmadakı məhdudiyyətləri:

Tədqiqat işi müəyyən təhsil səviyyəsinə və yaş qrupuna malik 120 respondent arasında aparılmışdır və həmin respondentlərin fikirlərinə əsasən ölkədəki mövcud iqtisadi təhlükəsizliyin səbəbləri, iqtisadi təhlükəyə səbəb olan amillər, şirkətlərdə daxili təhlükənin olub olmaması, iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək üçün hansı tədbirlərin həyata keçirilməsi və müəssisələrin şirkət təhlükəsizliyinə önəm verib vermədikləri qiymətləndirilmiş və analiz edilmişdir. Toplanan məlumatlar və analizlər araşdırmanın aparıldığı 12.03.2018 və 29.04.2019-ci il dövrlərini əhatə edir. (Белобжецкий ИА. (2009).)

Araşdırmanın modeli və dəyişənləri:

Məsələyə baxış tərzinə görə araşdırma tətbiqi araşdırmaadır. Araşdırmada tədqiqatın məqsədinə görə dərləmə modelindən istifadə edilmişdir. Bu araşdırmada iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı repondetlərin fikirləri öyrənilmişdir. Tədqiqat işinin əsas dəyişənləri iqtisadi təhlükəsizliyə səbəb olan amillər və iqtisadi təhlükəsizliyin təmini üçün əsas amillərdir.

Araşdırmanın tədqiqat obyektı və predmeti:

Tədqiqat işinin obyektini Bakı şəhərində yaşayan müxtəlif yaş və təhsil səviyyəsinə malik insanlar təşkil edir. Tədqiqat işinin predmeti isə sorğunu cavablandıran 120 respondent təşkil edir. Tədqiqat işi üçün hazırlanan sorğu onlayn şəkildə həyata keçirilmişdir.

Sorğudan əldə edilən nəticələr respondentlərin fikir və düşüncələrini əks etdirir. Tədqiqat işində əldə olunan məlumatlar sorğuda iştirak edənlərin cavabları əsasında ilkin mənbədən əldə edilmişdir. Sorğu iki hissədən ibarətdir.

Sorğunun ilk hissəsi respondentlərin demoqrafik xüsusiyyətlərini əks etdirən suallardan ibarətdir. İkinci hissəsində iqtisadi və şirkət təhlükəsizliyini ilə bağlı

suallar yer almışdır. Üçüncü hissədə isə Gilan Holding nümunəsində müəssisələrin biznes sferasında iqtisadi təhlükəsizliyi ilə bağlı suallar yer alır.

Sorğudan əldə olunan məlumatlar MS Excel proqramı ilə analiz edilmişdir. Məlumatların təhlilində frekans analizindən istifadə edilmişdir. Analizlərin nəticəsində əldə edilən digər məlumatlar isə, tədqiqat işinin “Tapıntılar və izahı” bölməsində verilmişdir.

Respondentlərin 76%-i qadın, 24%-i kişi cinsidir. Ailə vəziyyətinə görə respondentlərin 25%-i evli 75%-i subaydır. Respondentlərin yaş aralığı cədvəl 3.1-də göstərilmişdir.

Aşağıdakı cədvəllərdə ümumi şəkildə sorğu iştirakçılarının demoqrafik xüsusiyyətləri haqqında nəticələr verilmişdir.

Cədvəl 3. Respondentlər haqqında məlumat 1

Yaş aralığı	Respondentlərin sayı	Faizlə ifadəsi
18-ə qədər	8	7%
19-25	87	70%
26-45	20	22%
45 və daha çox	5	1%
Cəmi	120	100%

Mənbə: ESPES proqramının hesablamaları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Respondentlərin 70%-i 19-25 , 22%-i 26-45, 7%-i 18-ə qədər və 1%-i 45 və daha çox yaş qrupuna aiddir. Cədvəldən göründüyü kimi sorğu iştirakçıları arasında gənc respondentlər üstünlük təşkil edir.

Aşağıdakı cədvəl 4-də respondentlərin təhsil səviyyəsi verilmişdir.

Cədvəl 4. Respondentlər haqqında məlumat 2

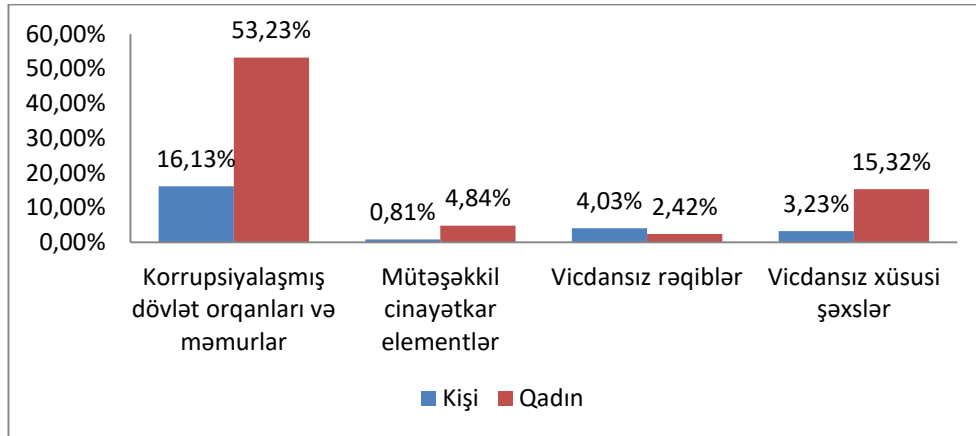
Təhsil səviyyəsi	Respondentlərin sayı	Faizlə ifadəsi
Orta təhsil	9	7%
Bakalavr	72	58%
Magistr	41	33%
Doktrantura	2	2%
Cəmi	120	100%

Mənbə: ESPES proqramının hesablamaları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Respondentlərin 7%-i orta təhsil, 58%-i bakalavr təhsilinə, 33%-i magistratura təhsilinə və 2%-i doktrantura təhsil səviyyəsinə malikdir.

İlk olaraq respondentlərə ən çox iqtisadi subyektin hansı olduğu soruşulmuşdur. Nəticələr Qrafik 1-də göstərilmişdir.

Qrafik 1. Ən çox iqtisadi təhlükə yaradan subyekt

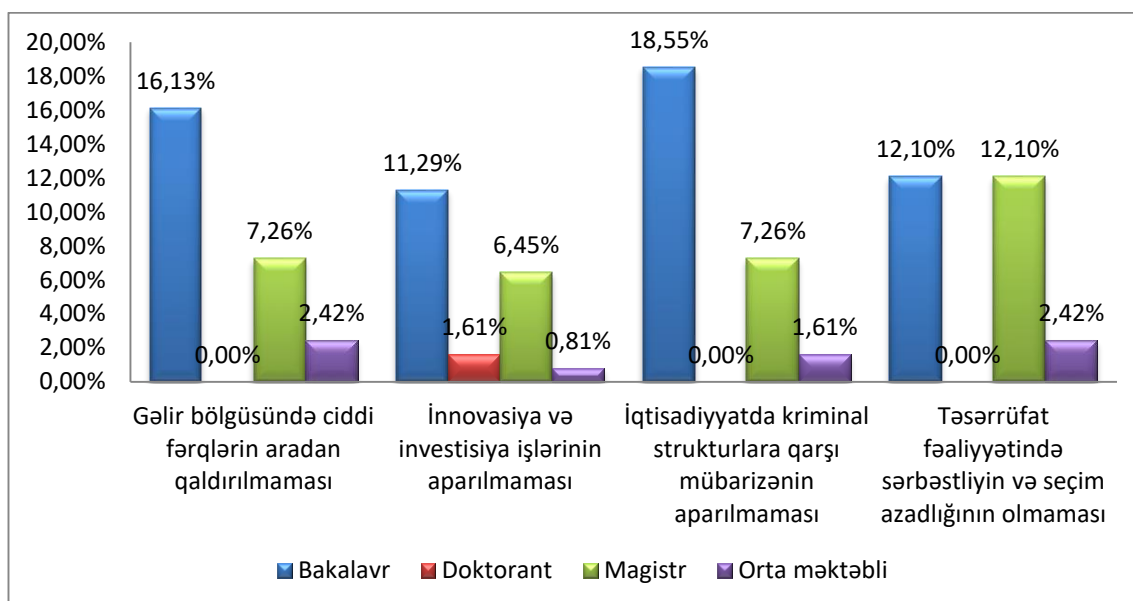


Mənbə: ESPES proqramının hesablamaları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Ümumi respondentlərin 69%-i korrupsiyalaşmış dövlət orqanları və məmurlarını ən böyük iqtisadi təhlükə yaradan subyekt olaraq görür. Qadın cinsinə mənsub olan respondentlərin 53%-i, kişi cinsinə mənsub olan respondentlərin 16%-i bu qəanətdədir. Müvafiq olaraq respondentlərin 18%-i vicdansız hüquqi şəxsləri, 6%-i isə mütəşəkkil cinayətkar elementləri və vicdansız rəqibləri iqtisadi təhlükənin subyekt olaraq görürlər. Korrupsiyaya qarşı aparılan mübarizə iqtisadi təhlükənin də əhəmiyyətli dərəcə də azalmasına səbəb ola bilər. (Гаджиев Ш.Г., (2011) : 503 c)

Daha sonra respondentlərə ölkədə mövcud olan iqtisadi təhlükənin səbəbi nədir sualı yönləndirilmişdir. Nəticələr Qrafik 2-də təqdim olunur.

Qrafik 2. Azərbaycanda iqtisadi təhlükənin səbəbləri



Mənbə: ESPES proqramının hesablamaları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Qrafikdən görüldüyü kimi ümumi respondentlərin 28%-i iqtisadiyyatda kriminal strukturlara qarşı mübarizənin aparılmamasını ölkədə mövcud olan iqtisadi təhlükənin əsas səbəbi olaraq görür. Bakalavr təhsilinə malik respondentlərin 19%-i, magistr təhsilinə sahib respondentlərin 7%-i, orta təhsil səviyyəsinə malik respondentlərin 2%-i bu qənaətdədir. Müvafiq olaraq ümumi respondentlərin 27%-i təsərrüfat fəaliyyətində sərbəstliyin və seçim azadlığının olmamasını, 26%-i gəlir bölgüsündə ciddi fərqlərin aradan qaldırılmasını və 20%-i innovasiya və investisiya işlərinin aparılmamasını iqtisadi təhlükənin əsas səbəbi olaraq görür.

Növbəti sualda daxili təhlükəyə nələr aid ola bilər sualı cavablandırılmışdır. Nəticələr cədvəl 5-də göstərilmişdir. Ümumi respondentlərin 60%-i ölkədə olan iqtisadi vəziyyəti daxili təhlükəyə aid edir. Qadınların 15%-i, kişilərin 45%-i bu düşüncədədir. Respondentlərin fikircə təhlükəsizlik qaydalarını bilməyən işçilər daxili təhlükəyə aid edilə bilər. Ümumi respondentlərin 24%-i bu qənaətdədir. Valyuta dəyişiklikləri və vicdansız rəqiblər də daxili təhlükəyə aid edilə biləcək amillər arasındadır

Cədvəl 5. Daxili təhlükəyə səbəb olan amillər

Daxili təhlükəyə hansı aid ola bilər?	Qadın	Kişi	Ümumi faiz
Ölkədə olan iqtisadi vəziyyət	15%	45%	60%
Təhlükəsizlik qaydalarını bilməyən işçilər	6%	18%	24%
Valyuta dəyişiklikləri	2%	7%	9%
Vicdansız rəqiblər	-	7%	7%
Cəmi	23%	77%	100%

Mənbə: ESPES proqramının hesablamaları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Növbəti sualda şirkət yarana biləcək problemləri təhlil etmək üçün istifadə ediləcək strategiyalar qiymətləndirilmişdir.

Cədvəl 6. Şirkətlərdə yaranan problemlərin təhlili

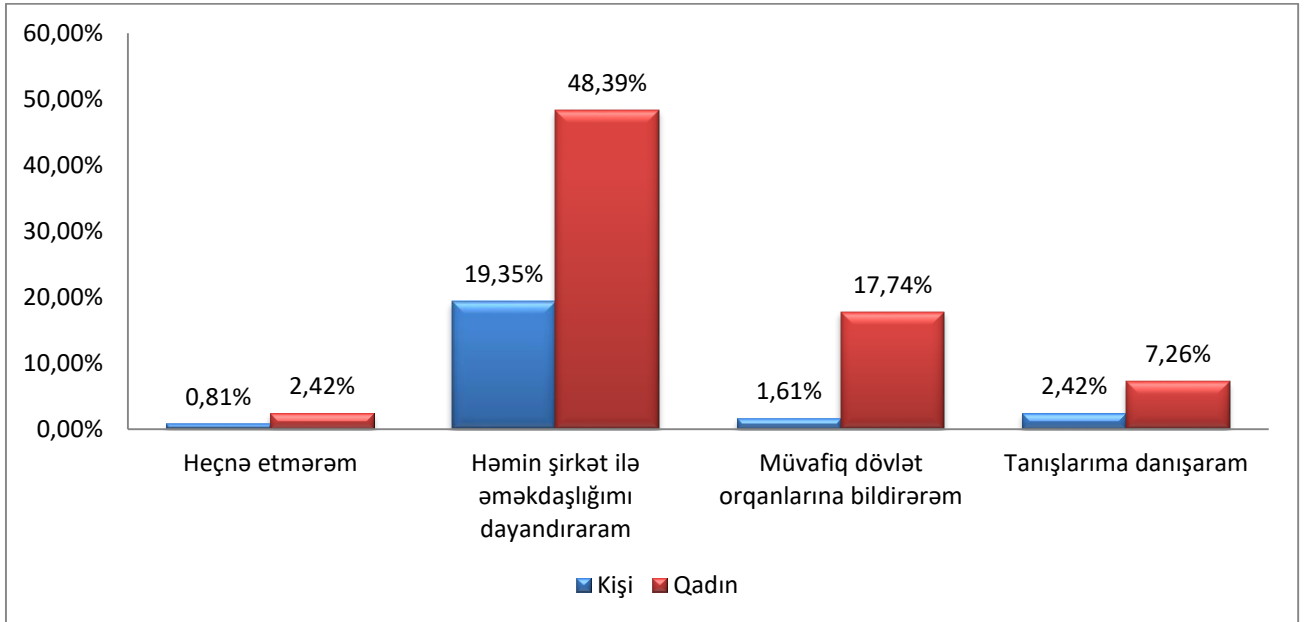
Şirkət yarana biləcək problemləri təhlil etmək üçün hansı strategiyalardan istifadə edilə bilər?	Qadın	Kişi	Ümumi faiz
Bazarın təhlili	11%	20%	31%
Biznes haqqında kitabların təhlili	1%	2%	3%
Sorğu keçirmək	5%	24%	29%
SWOT analiz	8%	29%	37%
Cəmi	25%	75%	100%

Mənbə: ESPES proqramının hesablamaları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Respondentlərin 37%-i şirkətlərdə yaranan problemlərin təhlili üçün SWOT analizindən istifadə edilməsini məqsədə uyğun olduğunu düşünür. Respondentlərin fikrincə, həmçinin bazarın təhlili və sorğu keçirmək problemlərin təhlilində effektiv həll yolu ola bilər.

Növbəti sualda respondentlərə hər hansı bir şirkətin təhlüksüzlüyündən şübhə etsəniz nə kimi reaksiya verəcəkləri soruşulmuşdur. Nəticələr aşağıdakı kimidir;

Qrafik 3. Şirkət təhlükəsizliyinə reaksiya

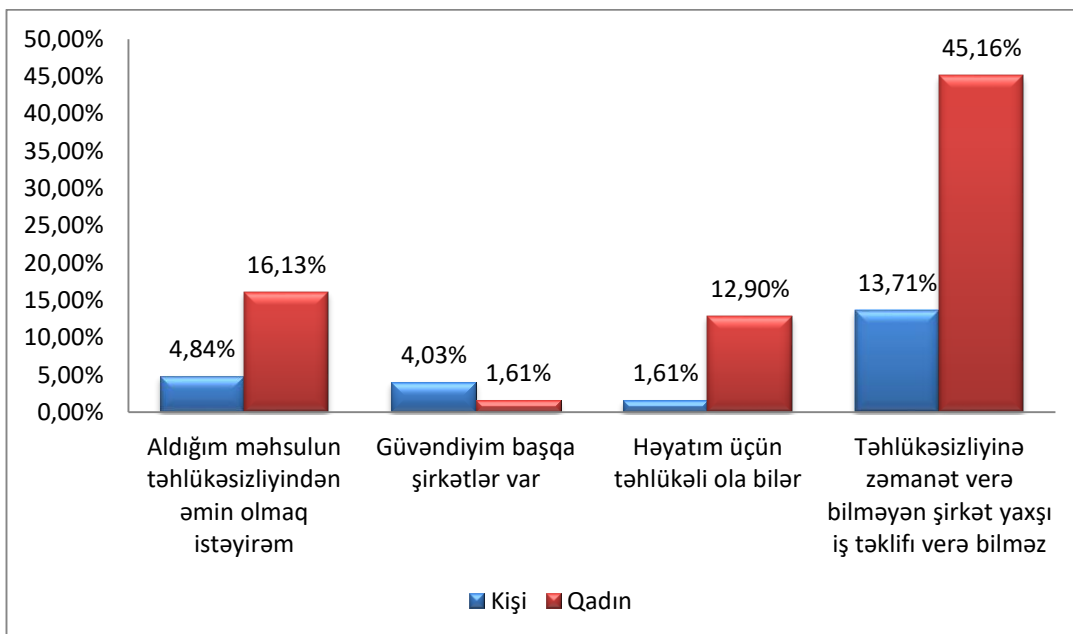


Mənbə: ESPES proqramının hesablamaları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Ümumi respondentlərin 67%-i şirkət təhlükəsizliyi ilə qarşılaşdığı zaman həmin şirkət ilə əməkdaşlıqlarının dayandıracaqlarını bildirmişdir. Kişilərin 19%-i, qadınların 48%-i bu düşüncədədir. Ümumi respondentlərin 20%-i təhlükəsizliklə qarşılaşdıqları zaman müvafiq dövlət orqanlarına bu barədə məlumat verəcəklərini bildirib. Respondentlərin 9%-i bu barədə tanışlarına məlumat verəcəklərini, 3%-i isə heç bir reaksiya verməyəcəklərini bildirib. Burdan belə bir nəticə çıxır ki, respondentlərin yalnız 20%-i mövcud problemlə bağlı adıyyatı qurumlara müraciət edir. (Гаджиев Ш.Г., (2011) : 503 с)

Respondentlərə təhlükəsizliyindən əmin olmadıqları şirkət ilə əməkdaşlıq etməməklərinin səbəbləri soruşulmuşdur. Nəticələr aşağıdakı qrafikdə verilmişdir (qrafik 4). Ümumi respondentlərin 59%-i təhlükəsizliyinə zəmanət verə bilməyən şirkət yaxşı iş təklifi verə bilməyəcəyini, 21%-i aldıkları məhsulun təhlükəsizliyindən əmin olmaq istədiyini, 14%-i həyatları üçün təhlükəli ola biləcəyini bildirib.

Qrafik 4. Təhlükəsiz şirkətlərlə əməkdaşlıq

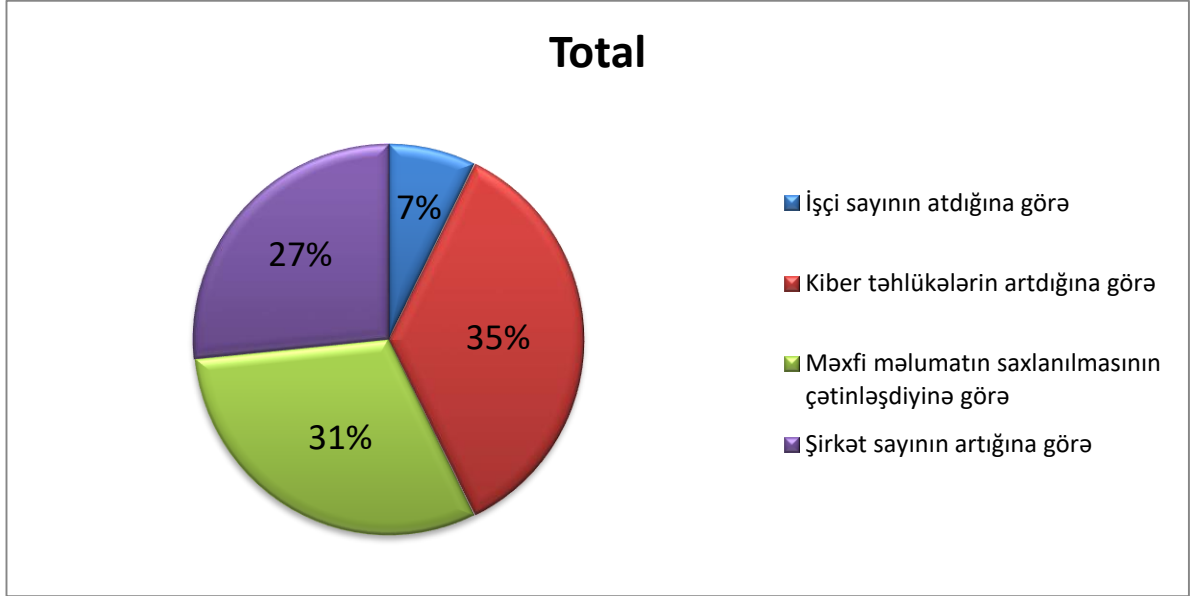


Mənbə: ESPES proqramının hesablamaları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Şirkətin gəlirindən asılı olmayaraq təhlükəsizliyin təmin olunması üçün büdcədən vəsait ayrılmalıdırmı sualına respondentlərin 86% müsbət, 14%-i isə mənfi rəy vermişdir. Respondentlərin böyük əksəriyyəti gəlir səviyyəsindən asılı olmayaraq, təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün büdcədən vəsait ayrılmasının zəruri olduğunu düşünür.

Respondentlərə günümüzdə təhlükəsizliyin təmin olunması metodlarının dəyişməsinin səbələri soruşulmuşdur. Nəticələr belədir; ümumi respondentlərin 35%-i kiber təhlükənin artmasına, 31%-i məxfi məlumatların saxlanması çətinləşməsinə, 27%-i şirkət sayının artmasına, 7%-i isə işçi sayının artdığına görə təhlükəsizliyin təmin edən metodların dəyişdiyini düşünür.

Qrafik 5. Təhlükəsizliyin təminində yeni metodların yaranma səbəbləri



Mənbə: ESPES proqramının hesablamaları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Məxfi informasiyanın təhlükəsizliyini təmin etmək istehsal fəaliyyətinin təhlükəsizliyini təmin etməkdən daha çətinidir sualına ümumi respondentlərin 84%-i müsbət, 16%-i isə mənfi rəy vermişdir. Respondentlərin əksəriyyəti məxfi informasiyanın təhlükəsizliyinin təmin olunmasının daha mətin olduğunu düşünür.

Respondentlərə hansı şirkət tipinin daha çox güvən yaratdığı soruşulmuşdur.

Cədvəl 7. Güvən yaradan şirkət tipi

Daha çox güvən yaradan şirkət tipi hansıdır?	Qadın	Kişi	Ümumi faiz
Öz təhlükəsizlik standartlarını tez-tez reklam edən şirkət	7%	19%	26%
Uzun müddətdir bazarda fəaliyyət göstərən	14%	52%	66%
Bazarda yeni fəaliyyət göstərməyə başlayan şirkət	2%	6%	8%
Cəmi	23%	77%	100%

Mənbə: ESPES proqramının hesablamaları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Yuxarıda cədvəl 7-də respondentlərin fikirləri göstərilmişdir. Ümumi respondentlərin 66%-nin fikircə, bazarda uzun müddət fəaliyyət göstərən şirkət daha güvənlidir. Respondentlərin 26%-i öz təhlükəsizlik standartlarını tez-tez

reklam edən şirkətin, 8%-i isə, bazarda yeni fəaliyyət göstərməyə başlayan şirkətin daha güvənli olduğunu düşünür.

Növbəti sualda respondentlərə təhlükəsizlik səviyyəsi ilə şirkət gəliri bir-birlərinə bağlıdır olub olmaması soruşulmuşdur. Nəticələr cədvəl 8-də təqdim edilmişdir.

Cədvəl 8. Təhlükəsizlik səviyyəsi və gəlir səviyyəsi

Təhlükəsizlik səviyyəsi ilə şirkət gəliri bir-birlərinə bağlıdır mı?	Qadın	Kişi	Ümumi faiz
Təhlükəsizlik səviyyəsi yüksək olanda gəlir də yüksək olur	20%	61%	81%
Təhlükəsizlik səviyyəsi yüksək olanda gəlir səviyyəsi azalır	1%	5%	6%
Təhlükəsizlik səviyyəsinə çox pul xərcləndikcə gəlir azalır	2%	11%	13%
Cəmi	23%	77%	100%

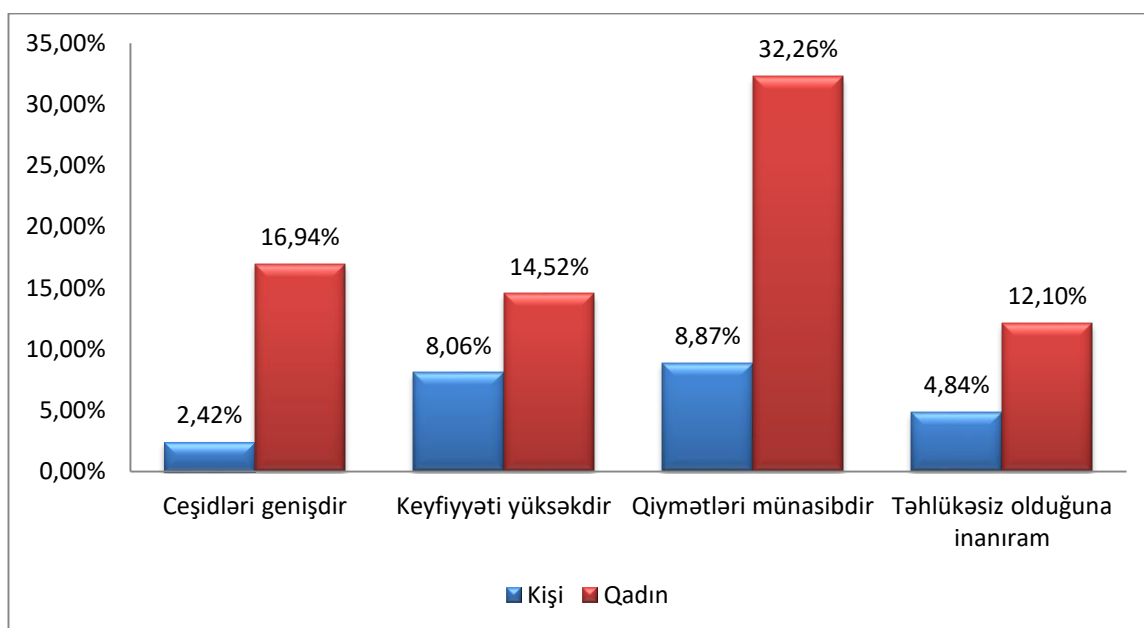
Mənbə: ESPES proqramının hesablamaları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Respondelərin 81%-i şirkətlərin təhlükəsizlik səviyyəsi yüksək olanda, gəlir səviyyəsinin də yüksək olduğunu, 13%-i təhlükəsizlik səviyyəsi yüksək olanda gəlir səviyyəsinin azaldığını düşünür.

Bəzi şirkətlərin problem yarandıqdan sonra onu həll etməyə çalışmaları haqqında olan suala respondentlərin 88%-i müsbət, 12%-i mənfi rəy vermişdir. Şirkətlərin problem yaranmadan əvvəl tədbirlər həyata keçirməsi həm daxili təhlükəsizlik, həm də prestij baxımından önəmli rola malikdir.

Respondentlərə Gilan Holding məhsullarının keyfiyyəti və niyə məhz Gilan Holdingi seçdikləri barədə suallar yönəldilmişdir. Nəticələr qrafik 3.6-da təsvir edilmişdir. Ümumi respondentlərin 41%-i qiymətlərin münasib olduğu üçün, 23%-i keyfiyyətin yüksək olduğu üçün, 19%-i çeşidlərin geniş olduğu üçün, 17%-i isə məhsullarının təhlükəsiz olduğuna inandığı üçün məhz Gilan Holdingi seçir.

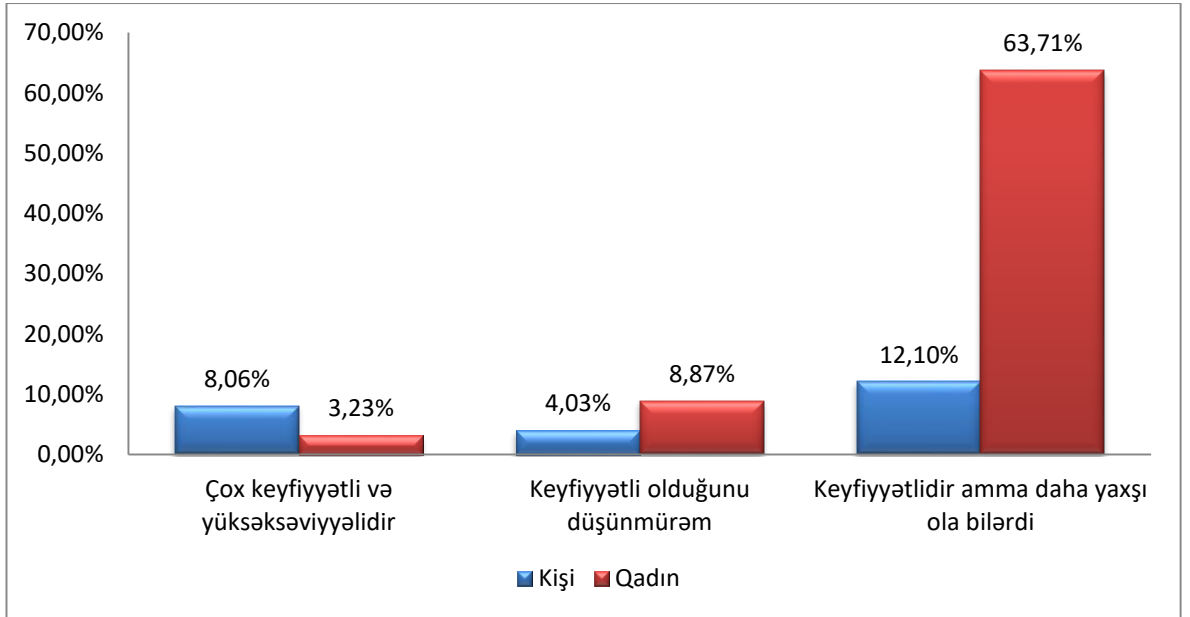
Qrafik 6. Gilan Holdingin məhsulları



Mənbə: ESPES proqramının hesablamaları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Respondetlərə Gilan Holdingin məhsullarının keyfiyyətinin hansı səviyyədə olduğu soruşulmuşdur. Nəticələr aşağıda qrafik 7-də təsvir olunmuşdur. Ümumi responderlərin 76%-nin fikircə, məhsulların mövcud keyfiyyəti qənaət bəxşdir, lakin daha da yüksək keyfiyyətə malik ola bilər. Respondetlərin 13%-i ümumiyyətcə Gilan Holdingin məhsullarının keyfiyyətli olduğunu düşünmür. Respondetlərin yalnız 11%-i Holdingin məhsullarının yüksək keyfiyyətli olduğunu bildirib. Yekun olaraq belə bir nəticə əldə olunur ki, Gilan Holdingin məhsullarına responderlər arasında rəğbət vardır. Qiymətlərin münasibliyi, istehlakçıların özünü güvəndə hiss etməsi və məhsulların keyfiyyəti məhz Gilan Holdingin istehlakçıları tərəfindən seçilməsinə səbəb olur. Keyfiyyət amili baxımından dəyərləndirdikdə istehlakçılar daha yüksək keyfiyyətə malik məhsullar tələb edir.

Qrafik 7. Gilan Holdingin məhsullarının keyfiyyəti



Mənbə: ESPES proqramının hesablamaları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Son olaraq respondentlərə iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək üçün hansı tədbirlər həyata keçirilməlidir sualı soruşulmuşdur. Nəticələr aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 9. İqtisadi Təhlükəsizliyə aid tədbirlər

İqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək üçün hansı tədbirlər mütləq görülməlidir	Qadın (%)	Kişi (%)	Ümumi faiz (%)
İşə qəbul olan əməkdaşların yoxlanılması	5%	7%	12%
Ofis və anbar otaqlarının mühafizə edilməsi	1%	1%	2%
Potensial kontragentlərin yoxlanılması	2%	5%	7%
Sadalananların hər biri	15%	60%	75%
Tikinti obyektlərinin mühafizəsi	2%	2%	4%
Cəmi	23%	77%	100%

Mənbə: ESPES proqramının hesablamaları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Ümumi respondentlərin 75%-i işə qəbul olunan əməkdaşların yoxlanılması, ofis və anbar otaqlarının mühafizə edilməsi, potensial kontragentlərin yoxlanılması və tikinti obyektlərinin mühafizəsini təmin etməklə iqtisadi təhlükəsizliyə nail olunacağını düşünür. (

Ключков В.В. (2017.)

Son olaraq iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək üçün, iqtisadi təhlükənin səbəbləri və onu yaradan subyektlər müəyyənləşdirilməli, iqtisadi təhlükəsizliyi bərpa etmək üçün tədbirlər həyata keçirilməlidir. Ümumi olaraq anketdən əldə olunan nəticələrə əsasən, iqtisadi təhlükə yaradan subyektlər arasında yer alan korrupsiyalaşmış dövlət orqanları və məmurlar, vicdansız hüquqi şəxslər, mütəşəkkil cinəyatəkar elementlər və vicdansız rəqiblərin fəaliyyətini sonlandıracaq tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədə uyğundur. Şirkət daxili təhlükələrə qarşısını almaq üçün istehlakçılar və şirkət əməkdaşları daha həssas davranaraq adıyyatı qurumları bu barədə xəbərdar etməlidir. Anket nəticəsində məlum olmuşdur ki, insanların əksəriyyəti şirkətlərdəki daxili təhlükə qarşısında çoxda həssas davranmır. İqtisadi təhlükəsizliyin təmini davamlı inkişafın təmin olunmasında da önəmli rola malikdir.

2.2 İqtisadi təhlükəsizliyin milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşması

İqtisadi tərəqqinin müasirləşməsi, təzədən başlaması həm istehlak, hərə də investisiya sahəsində ödəməqabiliyyətli tələbin bərpa olunmasını istəyir. Ən çox da hərbişdirilmiş və inhisarlaşdırılmış iqtisadiyyat mühitində minimum ödəməqabiliyyətli tələb ayrı-ayrı istehsal çeşidlərinin ziyan olmasına nədən olur. İstehsalın əmtəə və servislərin təklifinin azalması mühitində həddində artıq yüksək ödəməqabiliyyətli tələb qiymətlərin artmasına nədən olur və inflyasiyanın qüvvətlənməsinə «stimul verir»,

İnsanların ödəməqabiliyyətli istəyinin dinamik strukturu, fond bazarlarının bütün seqmentlərinin tərəqqisi istehlak xərclərinin aşağı düşməsinə və dəyər qalxımının zəiflədilməsinə imkan verir. Sənədlərə olan ehtiyacın aktivləşməsi sürətlə varlanmaq illüziyası yaradır. Bu müxtəlif vətəndaşlar üçün mümkündür, ancaq onların çoxu və bəzi sosial qruplar üçün gerçək deyil. Sənədlərə olan istəyin

dəyişdirilməsi maliyyə-kredit qurumlarının, eyni zamanda dövlətin funksiyalarının icrasına yanaşmaları mühitində mümkündür. (КЛОЧКОВ В.В. (2017).)

Dövlət investisiya projelərində iştirakı haqqında təklif verərsə, bu, bələdiyyə və investorlar üçün mühüm təminat ola bilər. Kapital sərmayəsinə ehtiyacın müasirləşməsi və böyüdülməsi ilə əlaqədar yaranan çətinliklər dövlət sənədlərinə kapital sərmayələrinə gəlirliyin gerçək iqtisadi sahənin rentabellik norması ilə müqayisədə həddindən çox artmasıdır. Bu səbəbdən də möhtəkir sənədlərin gəlirliliyini aşağı salmayınca iqtisadi tərəqqinin müasirləşməsinə zəmin yaratmaq və kapital sərmayələrinə təkan, həvəs yaratmaq qeyri-mümkündür.

Keçid dövrünün başlanğıc mərhələlərində, dəyərlərin stabilləşməsi və gerçək monopoliyalarda onların aşağı düşməsi kimi mühüm mövzuların həll edilməsində inflyasiyanın əngəllənməsi əsas istiqamətlərdəndir. Sözsüz ki, istəklər təklifdən çoxdursa, iqtisadiyyat kəsirlidir, pul vəsaiti isə əmtəə çəkisi və kapitalın gerçək dövriyyəsinin ehtiyacına nisbətən daha intensiv artır ki, nəticədə bu dəyərlərin üzde artımı üçün ilkin tələbdir. ((Gracheva E. Yu, (2010).))

Pul vəsaitinin idarə edilməsi - ödəmə qabiliyyətli ehtiyacın və inflyasiyanın nizamlanmasının, idarə edilməsinin ən rahat üsuludur. Forma olaraq bu, çox sərt metoddur və iqtisadiyyata sərt inzibati təsir üsulunu xatırladır, Daha çətin və çox amilli metodlarla inflyasiyanın əngəllənməsinin emal xərclərinin və dəyərlərin stabilləşməsinə bərpa edir, inamla deyə bilərik ki, pul emissiyasının sərt nizamlanması, büdcə kəsirinin aşağı salınması metodu ilə dəyərləri stabilləşdirmək qeyri-mümkündür. Dəyərlərin liberallaşdırılmasından sonra nə qədər çox vaxt keçərsə, bir o qədər tam aydın olar ki, həmçinin əmək məhsuldarlığının artırılması olmadan dəyərlərin stabilləşməsi qeyri-mümkündür. Burada qarşıdurmanın təkmilləşməsi üçün mühitin yaradılması meyilində tədbirlər kompleksi və aşağıdakılar istənilir.

- dövlətin tutduğu mövqəən ortaya çıxan struktur siyasətinin və iqtisadiyyatın prioritetlərinin təşəkkül tapması;
- orta və kiçik şirkətlərin sayının çoxaldılması;

- əhalidən əldə edilən yığımlara təkan verilməsi və investisiya projektlərinin həyata keçirilməsi üçün vəsaitlərin yığılması;
- rəqabət qaydalarına riayət edilməməi hesabına gəlirlərin çoxalmasının ortaya çıxarılmasına yönəlmiş çevik antiinhisar siyasətinin olması;
- tədarük və topdan satış, eyni zamanda da istehlak dəyərləri də aid edilməklə bütün məcmu dəyərlərin analizi, nizamlanması sisteminin yaradılması. Dəyərlərin dərin analizi hesabına emal və tədavül dəyərlərinin çoxaldılması mənbələrini ortaya çıxarmaq və bu xərclərin aşağı salınması meyilində tədbirlər sisteminin tərtib edilməsi.

Bəzən belə bir sual yaranır ki, hansı nədəndən mülkiyyət əlaqələrinin dəyişməsi sərbəst rəqabətin təşəkkül tapması və tərəqqisində, iqtisadi əlverişliliyin çoxaldılmasında mühüm amilə çevrilə bilmir. Bunun bəzi nədənləri vardır.

I Fəal mülkiyyətçi fenomeni həb tam təşəkkül tapmamışdır. Özəlləşdirmə prosesi, səhmdar cəmiyyətlərin yaranması yüksək risq dərəcəli müasir tərəqqi strategiyasını sunula bilən, tərtib edən idarəetmə bacarığı olan şəxslərin, menecerlərin ortaya çıxmasına stimül verə bilmədi. (Gracheva E. Yu, (2010).)

II Öz şəxsi fəaliyyətlərini qurmaq, müflisləşmiş şirkətlərin çevik olan öz fəaliyyət meyillərini dəyişdirmələri və bir sıra durumlarda onların ləğvi ilə əlaqədar mexanizmin olmamasıdır,

III Rəqabət şəraitini yaradan xırda və orta sahibkarlığın yetərincə tərəqqi etməməsi,

IV Sahibkarların hüquqlarının qorunması və kontraktların, sazişlərin və məsuliyyətlərin təyin edilməsi institutlarının zəif təşəkkül tapması.

İqtisadi təhlükəsizliyin olması, bu sahədə strateji maraqların qorunmasında əsas meyillərdən biri bazar iqtisadiyyatının tez müddətdə nizamlanması sisteminin yaradılmasıdır. Sözsüz ki, öz-özünə nizamlanma təhlükəsizliyin tam təminatçısı ola bilməz. Ancaq iqtisadiyyatın deyil, onun bazar modelinin nizamlanmasından söhbət gedir. Bu nöqtəyi-nəzərdən özü nizamlanan mexanizminin daha əlverişli işləməsi üçün mühiti qurmaq inkişafı barəsində yetərincə məlumata sahib olmalıdırlar. İqtisadi təhlükəsizliklə əlaqədar bazar iqtisadi sisteminin

nizamlanmasında dövlətin funksiyası bazar iqtisadiyyatında səbəb-nəticə və başqa asılılıqların aşkar edilməsi, gələcəkdə də çox gəlir verə bilən sferaların təyin edilməsindən ibarətdir.

Tez müddətdə dövlət tənzimləməsi sistemində aşağıdakı yarım sistemlər aiddir:

- bütün qurumlar üçün təsərrüfat işlərinin qayda və parametrlərini təyin edən makroiqtisadi nizamlama;
- dövlət şirkətlərinin fəaliyyətinin, müdafiə mövzuları ilə əlaqədar dövlət sifarişlərinin daha ciddi planlaşdırılması, eyni zamanda dövlət mülkiyyətinin idarə edilməsi üsullarının tərtib edilməsi və həyata keçirilməsi:

İqtisadi təhlükəsizlik strategiyasının əsas aspektlərindən biri də manatın dəyişməzliyidir. Manatın dəyişməzliyi məsələsi bütün bazar sistemi indikatorları ilə birlikdə xüsusi rol oynayır. Dəyərlərin müstəqilləşməsi, liberallaşması şəraitində manatın kursu emal xərclərinə, dəyərlərin səviyyəsinə və inkişafına təsir edən əsas meyarlardan birinə çevrilir. Vurğulayaq ki, iqtisadi dəyişməzlikdən tabe şəkildə, milli valyutanın kursu özü də dəyərlərin dinamikasından tabe ola bilər.

Emal ciddi şəkildə azaldıqda və ölkə iqtisadiyyatı import xarakterli olduqda, zəif kömrük siyasəti yürüdüldükdə, doğru olmayan vergi güzəştləri sistemi olanda bu məsələ özünü lap çox biruzə verir. Bu nədəndən də manatın kursunun ciddi formada dəyişməsi import edilən məhsulların endogen qiymətlərinin çoxalmasına nədən olur ki, qarşıdurmanın olmadığı zamanı yerli məhsulların dəyərlərinin qalxması üçün bu bir siqnal vəzifəsi daşıyır.

Ödəmə balansının durumu və onun yanacaq-xammal sərvətlərinin eksportundan asılı olması, ölkənin pul, manat sərvətlərinin ərazidən çıxarılması da qızıl valyutaları fondunun təşəkkül tapmasına negativ təsir edir. Belə hallar ölkənin milli valyutasının kursuna da mənfi təsir göstərir. Sənədlər bazarında likvidliyin müdafiəsi üçün pul sərvətlərinin bir qisminin cəlb olunması sonda milli valyutanın dəyişməzliyini sarsıdır. Milli valyutanın kursunun azalmasına nədən olan ümumi iqtisadi nədənləri aradan qaldırmaq lazımdır.

2.3 İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında dünya təcrübəsi

«Təhlükəsizlik» anlayışının yaranması, onun təkmilləşməsi uzun tarixi yol keçmişdir. İstənilən təkmilləşmə dövründə bu anlayışın məzmunu, mahiyyəti müxtəlif olmuşdur. 1190-cı ildən tətbiq edilən «təhlükəsizlik» anlayışı XVII əsrə kimi, Qərbi Avropa xalqlarının lüğətində özünü hər hansı təhlükədən mühafizə edilmiş insanın mənəvi, ruhi sakitlik durumunu göstərmişdir.

XVII-XVIII əsrlərdə dünya ölkələrində bu cür bir fikir təcrübə olaraq təsdiq edilirdi ki, dövlətin məqsədi ümumilikdə cəmiyyətdə sakitliyi və təhlükəsizliyi bərpa etməkdir. Bu cür baxış açısı kontekstində «təhlükəsizlik» anlayışı gerçək təhlükənin olmadığı sakit durumu ifadə edir.

Rusiyada isə avqust ayının 14-ü 1811 -ci ildə təsdiqlənmiş «İctimai stabilliyin və dövlət nizamnamələrinin müdafiəsi tədbirləri barəsində» Əsasnamədə «dövlətin təhlükəsizliyi», termini «ictimai təhlükəsizlik» kimi işlədilmişdir.

1934-cü il ərzində qanunvericiliklə təyin olunmuş «dövlət təhlükəsizliyi» termini isə cəmiyyətin dövlətləşdirilməsi, milliləşdirilməsini məzmununu göstərirdi. Dövlət təhlükəsizliyi isə, vətəndaşların təşkilatlar, qurumlar yaratmaq hüququnun gerçəkləşməsi, vicdan azadlığının konstitusion prinsiplərinin təyini ilə bağlı olan və cəmiyyətin mənəvi, əxlaqi yaşamında müşahidə edilən hadisələr, situasiyalar anlaşılırdı.

Zənnimizcə, hazırki dövrdə təhlükəsizlik dedikdə, şəxsi və ictimai, həmçinin dövlətin təhlükəsizliyini anlamaq lazımdır. Sırf bu cür mövqe təhlükəsizliyin sistemli analizinə təkan verə bilər.

«Təhlükəsizlik» bir qrup kimi aşağıdakı kimi sinifləndirilir:

1. beynəlxalq qlobal təhlükəsizlik;
2. beynəlxalq regional təhlükəsizlik;
3. milli təhlükəsizlik;
4. yerli təhlükəsizlik.

Milli təhlükəsizlik isə aşağıdakı kimi sinifləndirilir:

1. Hərbi təhlükəsizlik.

2. Sosial təhlükəsizlik.
3. Siyasi təhlükəsizlik.
4. İqtisadi təhlükəsizlik.
5. Ekoloji təhlükəsizlik.
6. İnformasiya təhlükəsizliyi.
7. Mədəni təhlükəsizlik,
8. Hüquqi təhlükəsizlik.
9. Elmi-texniki təhlükəsizlik.
10. Demografik təhlükəsizlik.
11. Genetik təhlükəsizlik.
12. Enerji təhlükəsizliyi.
13. Kriminal təhlükəsizlik.
14. İntellektual təhlükəsizlik.
15. İnnovasiya təhlükəsizliyi.
16. Nüvə təhlükəsizliyi.

Vurgulaya bilərik ki, beynəlxalq təhlükəsizlik anlayışı siyasi lüğətdə birinci olaraq 1904-cü ildə ABŞ dövlət başçısı Teodor Ruzvelt hesabına konqresdə istifadə edilmişdir. Teodor Ruzvelt bu termini Panama kanalına birləşik bölgədə hərbi proses keçirilməsinin beynəlxalq təhlükəsizlik-beynəlxalq maraqlar kontekstindən əsaslandırılması döndə işlətmişdir.

L.Fon Tezau iqtisadi qüvvə və iqtisadi cəhətdən qorunma arasında, milli təhlükəsizlik istiqamətində olan hədəflərə yiyələnmək imkanları arasında, milli təhlükəsizliyə qarşı olan təhdidlər və milli mənafeələrə qarşı olan təhdidlər arasında fərqləndirmənin aparılması vacibliyyətini göstərmişdir. V.Xaqer tərəfindən iqtisadi təhlükəsizliyə edilən rəyə tərəf meyl edir, başqa sözlə iqtisadi təhlükəsizlik o vaxt təhlükədə olur ki, xarici iqtisadi parametrlərin dəyişməsi səmərəli iqtisadi sistemi dağıtmaq gücündə olsun. ((Gracheva E. Yu, (2010).))

Milli «təhlükəsizlik» anlayışının vacib bir elementi olan «iqtisadi təhlükəsizlik» termini xeyli vaxtdır ki, qərb ölkələrinin inzibati, idarəetmə, strukturlarının işlərində geniş miqyasda həyata keçirilir. İqtisadi təhlükəsizlik

iqtisadi azadlıq və asılılıq, dəyişməzlik və zəiflik, iqtisadi təzyiq və s. Kimi siniflərlə ciddi bağlılığı olan sintetik bir sinifdir. İqtisadi təhlükəsizliyin aşağıda göstərilən səviyyələri ayırd edilir:

1. qlobal və regional;
2. milli təhlükəsizlik;
3. lokal iqtisadi təhlükəsizlik;
4. fərdi

Beynəlxalq səviyyədə iqtisadi təhlükəsizliyin olması siyasi və iqtisadi təhdidlərdən imtina etmək istənilən xalqın, dövlətin seçiminə hörmət etmək, fərqli mülkiyyət formalarına ehtiyatla yanaşmaq, təkcə hərbi üsulla deyil, sağlam iqtisadi əlaqələr kontekstində tərəqqi problemini anlamaq yolundan keçir.

Donald Losman öz araşdırmalarında iqtisadi cəhətdən qorumanın son 10 ildə Amerikanın milli təhlükəsizlik strategiyasının tərkib hissəsinə çevrildiyini deyir. O, qeyd edir ki, «iqtisadi rahatlıq» kimi bir qeyri-müəyyən anlayışı qoruyarkən hərbi sərvətlərdən faydalanılması mənəviyyətsizdir.

Milli iqtisadi cəhətdən qorunma isə dövlətin milli maraqlarını, tam formada ölkənin ahəngdar, sosial yönlü tərəqqinin, endogen və ekzogen təsirlər mühitində bu cür yetərincə iqtisadi və müdafiə imkanının təminatlı formada müdafiə edilə bilən institutlarının və iqtisadiyyatının mövcud vəziyyətini göstərir.

Respublikamızın iqtisadi cəhətdən qorunması dedikdə isə burada ancaq istənilən xalqın, dövlətin öz azad iqtisadi tərəqqi yolunu seçə bilməsini anlamaq bu anlayışın özətini az miqdarda çərçivəyə salmış olardı. A.İllarionovun dediyinə görə, ölkənin iqtisadi cəhətdən qorunması dedikdə, əlverişli metodlarla, üsullarla ölkə əhalisinin adambaşına düşən ən yüksək dərəcədə iqtisadi sərvətlərin uzunmüddətli perspektivdə dəyişməz istehsalını bərpa edəcək iqtisadi, hüquqi və siyasi rəylərinin toplusu nəzərdə tutulur.

Ancaq qloballaşma mühitində dövlətlər arasında inteqrasiya münasibətlərinin qüvvətlənməsi, sərhədlərin şərti olduğu bir dövrdə iqtisadi cəhətdən qorunma durumu nisbi xarakter daşıyır. Nisbətən milli iqtisadi cəhətdən qorunma milli iqtisadi təhlükəsizliklə ciddi bağlı olur. Həm də vurğulamaq olar ki,

iqtisadi cəhətdən qorunma milli təhlükəsizliyin başqa elementləri ilə kəskin bağlı olmaqla, ayrı-ayrılıqda bu elementlərin məzmununa daxil olaraq, onların ümumi təhlükəsizlik sistemindəki vəzifəsinə birbaşa təsir etməklə, tam şəkildə beynəlxalq təhlükəsizliyin əsasını, təşkil etmiş olur.

İqtisadi cəhətdən qorunma sektorunda ölkələrin öz səylərini səfərbər etmələri vurğulamaq olar ki, 20-ci əsrin I yarısından başlayaraq öz təməlini götürmüşdür. Nəticədə, 1934-cü ildə ABŞ prezidenti F.Ruzvelt iqtisadi cəhətdən qorunma üzrə federal Komitə ərsəyə gətirməklə öz ölkəsinin iqtisadi qüdrətini təmin etmək və böhranı yatırtmaq meyilində işlərin doğru əlaqələndirilməsini həyata keçirmişdir. O, öz prezidentliyinin başlanğıc dövründə bu istiqamətdə 15-ə yaxın nizamnamə imzalamışdır.

1980-ci illərdən etibarən iqtisadi geriləməni, büdcə kəsirini ləğv etmək, inflyasiyanı əngəlləmək, eyni zamanda ölkənin milli qorunmasına qarşı yaranmış durumdan çıxış üçün ABŞ-ın başqa dövlət başçısı B.Klintonun hakimiyyəti dövründə isə Milli İqtisadi Şura ərsəyə gətirilmişdir.

SSRİ də iqtisadi cəhətdən qorunma çox, dövlətin hərbi gücünün çoxaldılmasına, hərbi sənayenin tərəqqisinə xüsusi nəzər salınmalıdır, bu səbəbdən də iqtisadi təhlükəsizliklə əlaqədar mövzularda da nəzəri analizlərdən, tədqiqatlardan kənar olmuşdur.

İqtisadi təhlükəsizlik həmçinin dövlətin beynəlxalq aləmə inteqrasiyası mühitində həmin ölkənin iqtisadiyyatına qarşı yönəlmiş endogen və ekzogen amillərin, təhlükələrin negativ təsirlərini aşağı endirmək, neytrallaşdırmağı, bu sahədə keçirilən tədbirlər sistemini düşünür. Bu tədbirlər sistemi ölkə tərkibində sosial, iqtisadi və siyasi dəyişməzliyi müdafiə etmək, iqtisadiyyatın bütün sektorlarının normal, ahəngdar işlərini bərpa etmək, vətəndaşların yüksək yaşam səviyyəsini təmin etmək, makroiqtisadi dəyişməzliyə, yüksəlişə yiyələnmək, ölkədə yeganə iqtisadi məkanın qurulmasına yiyələnmək meyilində vacib rol oynayır.

İqtisadi təhlükəsizliklə əlaqədar strategiyanın tərtib edilməsi və tətbiq edilməsi dövlətin milli iqtisadi mənafeələrinin bərpası çərçivəsində

gerçəkləşməlidir. Vurğulaya bilərik ki, makro və mikroiqtsadi tədbirlər kompleksi ilə atılan bu addım dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin əsas xətti olaraq onun bu istiqamətdəki praktik fəaliyyətinin prioritetlərini əhatə etməlidir.

Demokratik tərəqqi ilə əlaqədar mənafelərin bərpa edilməsi cəmiyyətin həyatının bir çox istiqamətləri ilə kəskin formada əlaqədar olduğu üçün, əhalinin bütün sosial-demokratik təbəqələrinin sosial-iqtisadi hüquqlarına birbaşa təsir edir. Burada əsas nöqtəyi-nəzər ailə-nigah, doğum, ölüm, vətəndaşların sağlamlığının qorunması və yaşam səviyyəsinin normallaşdırılması, orta yaş müddətinin çoxalması, miqrasiya və s. kimi məsələlərə təsir edən meyarların öyrənilməsi və onların təsirinin nizamlanmasıdır. 1999-cu ildə AR Prezidentinin 290 sayılı fərmanı ilə «AR-nın Demokratik İnkişaf Konsepsiyası» qəbul edilmişdir. Konsepsiyada demografiya istiqamətində dövlətin yürütdüyü siyasətin aşağıdakı milli prioritetləri dəqiqləşdirilmişdir:

- əhalinin, əsasən də ana və uşaqların və əmək bacarığı olanların ölüm səviyyəsinin mütəmadi olaraq azaldılması üsulu ilə cinslər və yaşlar üzrə ömür müddətinin uzadılması;
- aztəminatlı uşağı köməyin edilməsi;
- əhalinin bütün sosial-demokratik qrupları və təbəqələri üçün sağlam həyat tərzinin təmin edilməsi;
- ana və uşaqların sosial qorunması və mühafizəsinin möhkəmləndirilməsi;
- əhalinin reproduktiv sağlamlığının normallaşdırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin olması, ailənin planlaşdırılması servisinin tərəqqisi və bu haqda əhaliyə informasiyanın verilməsi;
- məhsuldar və dəyərli yaşam tərzinin bərpası məqsədi ilə təhsil və məşğulluq sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- aztəminatlı əhali təbəqəsinə, eyni zamanda çox uşağı olan ailələrə, şikəstlərə, qaçqın və məcburi köçkünlərə və s, pulsuz səhiyyə servisinin edilməsi;

- əhalinin demoqrafiya istiqamətində biliklərinin artırılması, təhsil şirkətlərində demoqrafiyanın tədris edilməsi və demoqrafiya istiqamətində elmi-araşdırma işlərinin böyüdülməsi;

- miqrasiya proseslərinin nizamlanması.

Göstərilən prioritetlər dəyişməzlik, sosial ədalətlik, elmilik, həmçinin istənilən respublika vətəndaşının hüququnun bərpası, gender bərabərliyinə yiyələnməsinə köməklik, ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisinin gələcək nəslin geniş şəkildə tərəqqisinə yönəlməsinin bərpası prinsipləri əsasında tətbiq edilir.

Sosial istiqamətdə maraqların bərpası aşağıdakı mövzuların həllinə tələbat yaradır:

- əhalinin gəlirlərinin həddi və yoxsulluq həddinə görə təbəqələşməsinin, differensiasiyasmm aşağı düşməsi;

- inflyasiyanın səviyyəsinə müvafiq olaraq əhalinin pul gəlirlərinin indeksasiya olunması və onun yaşayış ən aşağı həddinə çatdırılması;

- əhalinin səmərəli məşğulluğunun bərpası. Bu meyildə çevik əmək bazarının təşəkkül tapması, işçi qüvvəsinə istək və təklifin işlək mexanizminin bərpası, peşə-ixtisas təhsili almaq potensialı, həmçinin işçi qüvvəsinin mobilliyini çoxaltmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir;

- dövlətin doğru şəkildə, əlverişli qiymət və gəlir siyasətinin aparılması;

- əhalinin bütün sosial-demoqrafik qruplarının yaxşı təhsil, mədəni, səhiyyə və başqa xidmətlərlə təmin edilməsi.

- Vergi-büdcə sektorunda milli iqtisadi maraqların təmin edilməsi aşağıda göstərilən məsələlərin həlli ilə olur:

- büdcə sisteminin möhkəmliyinin təmin edilməsi, dövlətin endogen və ekzogen borclarının azaldılması;

- aktiv sahibkarlığa, investisiya, innovasiya fəaliyyətinin və əhalinin məşğulluğuna təkan verilməsinə şəraiti yaradan optimal vergi sisteminin ərsəyə gətirilməsi;

- investisiya və innovasiya aktivliyinə təkan verilməsi və iqtisadiyyatın dinamik tərəqqisinə yönəlmiş büdcə siyasətinin vəzifəsinin bu istiqamətdə möhkəmləndirilməsi;
- maliyyə nəzarətinin və nizamlanmasının əlverişliliyini yüksəltmək;
- büdcəyə daha çox qazanc gətirən böyük şirkətlərin işlərinə sürətli maliyyə nəzarəti mexanizmlərini tərtib etmək.

Emal sferasında iqtisadi maraqların təmin edilməsi aşağıdakı mövzuların həllini istəyir:

- iqtisadi inteqrasiya mühitində iqtisadiyyatın açıqlığını bərpa etməklə onun geniş emal vəziyyətində fəaliyyətinin təşkilati, institusional əsaslarını bərpa etmək;
- təşkilati-institusional strukturun inkişaf etdirilməsi üsulu ilə iqtisadiyyatın sahələrinin təzədən qurmaq. Onu da vurğulayaq ki, emalın strukturunun təzədən qurulması məhsulun sərvət və enerji tutumunun aşağı salınması, elm tutumlu məhsul istehsalının həcmünün böyüdülməsinə yönəlməlidir.
- innovasiya və investisiya aktivliyinin artırılması, bunun əsasında mühüm emal fondlarının, texnika, texnologiyanın müasirləşdirilməsinin həyata keçirilməsi. Bu, emalın yüksək şəkildə texnika ilə silahlanması, elm və istehsa arasında inteqrasiyanın intensivləşməsi, istehsalın rəqabətqabiliyyətliliyinin çoxalmasını təşkil edə bilər.
- dövlətin elmi-texniki imkanının elmi-texniki inkişafın modern istiqamətlərinə müvafiq fundamental və tətbiqi elmlərin prioritet tərəqqi meyillərində tərəqqisinin bərpa olunması, elmtutumlu və müasir avadanlıqlı sənaye, kənd təsərrüfatı emalının yaradılması. (Гаджиев Ш.Г., (2011) : 503 с)
- intellektual mülkiyyət bazarının təşəkkül tapması və tərəqqisinə zəmin yaratmaq. emal və elmi-texniki şirkətlərin, orta və kiçik innovasiya şirkətlərinin təşkilinə diqqət etmək, onların əlverişli fəaliyyəti, innovasiya məhsulları və servislərini yüksək avadanlığı gerçəkləşdirə bilmələri üçün mühiti təmin etmək;
- dövlətin dünya iqtisadi sisteminə uğurlu inteqrasiyası nöqtəyi-nəzərindən elmtutumlu yüksək avadanlıqlı məhsul emal edən şirkətlərlə strateji əməkdaşlığı

tərəqqi etdirmək, beynəlxalq miqyasda servisləri qazanmaq imkanlarını genişləndirmək;

- ölkənin tərəqqisi və dövlətin maraqlarına müvafiqlik cəhətdən əsaslı sahələrə investisiya axınına zəmin yaratmaq. Ancaq bunu ölkənin bu cür kapitaldan asılı olması səviyyəsində çatmasına şərait yaratmamaq;
- iqtisadi istiqamətdə ölkənin qanunvericilik bazasının beynəlxalq qanunvericiliyin istəklərinə müvafiq olması, ən çox da beynəlxalq iqtisadi qurumlarla sıx əməkdaşlıq münasibətlərini tərəqqi etdirmək;
- digər ölkələr, yaxın qonşularla əməkdaşlıq münasibətlərinin, inteqrasiya proseslərinin prioritet tərəqqi meyillərinin təyin edilməsi və təkmilləşdirilməsi;
- ölkənin maraqları çərçivəsində gömrük-tarif və qeyri-tarif nizamlama mexanizmlərindən faydalanılması;

Ölkənin sosial-iqtisadi siyasətinin mühüm prioritetlərindən biri də sırf paytaxt və iri şəhərlərin tərəqqi səviyyələri arasındakı uyunsuzluğu aşağı səviyyəyə salmaq və ləğv etmək, regional tərəqqinin optimal istiqamətlərini təyin etməkdir. Bu yöndə aşağıdakılar təşkil olunmalıdır:

- ölkə içərisində yeganə dövlət nəzarətinin optimal mexanizminin tərtib edilməsi;
- regionlararası təsərrüfat münasibətlərinin əlverişli formada qurulması, maliyyə vəsaitlərinin regionlar arasında əlverişli bölgüsü və regionlara müxtəlif qarşılıqlı əlaqələrə yol verməmək;
- istənilən regionun imkanlarından uyğun olaraq ölkənin ümumi tərəqqisində və sözügedən regionun özünün tərəqqisində optimal formada faydalanmaq;

Maliyyə, pul dövriyyəsi sektorunda iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi aşağıdakı mövzuların həllini istəyir:

- əvvəlcə ölkədə maliyyə sferasında dəyişməzliyə yiyələnmək, bank sektorunun rəqabət bacarığını artırmaq, bank sisteminin işlərini dünya normaları səviyyəsində qurmaq, mühasibatlıq sisteminin işlərini bazar avadanlıqları əsasında inkişaf etdirmək, dövlət hesabına bank əmanətlərinin maraqlarının yüksək

səviyyədə müdafiəsini təmin etmək, elmi-texniki tərəqqisini və məlumat avadanlıqlarının modern uğurlarından istifadə imkanlarını böyütmək;

- milli valyutanın yüksək rəqabət bacarığını, dönrəliyini bərpa etmək, valyuta nəzarətinin əlverişliliyini artırmaq, çirkli pulların yuyulmasına qarşı mübarizə tədbirlərini möhkəmləndirmək, ölkədən kapital axınını əngəlləmək, rüşvətə qarşı sərt tədbirlər sistemi tərtib etmək;

- ölkədə maliyyə bazarım modern iqtisadi sistemin istəklərinə müvafiq formalaşdırma və təkmilləşdirmək, tam olaraq dövlətin maliyyə-pul sisteminin işlərində baş verən negativ meyillərin təsirindən müdafiə etmək üçün tarazlı, iqtisadi siyasət təşkil etmək. (Гаджиев Ш.Г., (2011) : 503 с))

Dövlət idarəetməsi ilə əlaqədar görülən işlərin iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində mühüm cəhətləri əlverişli, sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının yaradılması meyilində iqtisadi siyasətin yürüdülməsi ölkənin milli iqtisadi sərvətlərindən əlverişli istifadəyə nəzarətin olmasından ibarətdir. Bu mənada aşağıdakı mövzulara diqqət edilməsi vacibdir:

- ilk öncə dövlətin müstəqilliyinin bərpası və müdafiəsi;

- milli özəlliklərin, adət-ənənələrin, dəyərlərin başqa ünsürlərin təsirindən, aşınmadan müdafiəsi, iqtisadi işlərin etik normaları fonunda bu özəlliklərin əsas hesab edilməsi;

- dünya bazarında rəqabət bacarığına sahib milli iqtisadiyyatın təşəkkül tapması üçün səmərəli mühitin bərpası;

-yüksək ixtisaslı kadrların dövlətin idarəetmə sahələrində işə cəlb edilməsinin təmin edilməsi; dövlət qulluğu barəsində qanunverici bazanın ərsəyə gətirilməsi; savadlı idarəetmə kadrlarının olması. ((Gracheva E. Yu, (2010).))

III FƏSİL. MİLLİ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİK STRATEGİYASININ REALLAŞDIRILMASINDA DÖVLƏTİN ROLU

3.1. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında dövlət strategiyası

Hazırda ölkəmizdə üstün olan yanacaq-xammal sərvətlərinin eksportu və maşın, avadanlıq, bəzi istehlak məhsullarının idxalına əsaslanan İqtisadi tərəqqi nümunəsinə əsaslanan tərəqqidir. Bu isə xeyli səviyyədə dövlətin xarici bazardakı hakim konyukturadan, xarici dövlətlərin təsdiq etdikləri qərarlardan tabe şəkildə düşməsinə xüsusi imkan yaradır.

Bu sahədə böhrandan mühüm çıxış yolları ölkənin elmi-texniki potensialını qüvvətləndirir, təhsili dünya normalarına müvafiq formada qurmaq, iqtisadi tərəqqinin əsas amili olan insan kapitalının tərəqqisini müdafiəsini təmin etmək, onun yaradıcılıq imkanına imkan yaratmaq, əsas isə bu müvəqqətdə investisiya yatırımlarının tutumunu artırmaqdır.

Başqa ikinci əsas qarşı əhalinin yaşayış səviyyəsinin indikatorunun hədd dəyəridir. Bu istiqamətdə ilkin olaraq aşağıdakılar təyin edilməlidir: Gəliri yaşayış minimumundan az olan əhali qismi; orta yaşayış müddəti 70 il; əhalinin ən yüksək gəlirli 10 faizi ilə aşağı gəlirli 10 faizi arasında ayrılıq, fərq- səkkiz dəfə.

Bir xüsusiyyətə də nəzər salmaq lazımdır. Yaşayış minimumu o həddə təyin edilə bilər ki, sanki dövlətdə bu, səviyyədə az gəlirə sahib əhali təbəqəsi yoxdur. Birinci dünya ölkələrində aşağı gəlir səviyyəsinə sahib əhali təbəqəsi ilə yüksək qazanc səviyyəsinə sahib əhali təbəqəsi arasında fərq səkkiz dəfə həddində təyin edilib.

Ölkənin iqtisadi cəhətdən qorunma üçün əsas məsələlərdən biri də nəğd şəkildə xarici valyutanın tutumunun nəğd pulun ümumi tutumuna nisbəti göstəricisidir. Sözügedən, pul sirkulyasiyasının dollarlaşdırılması göstərir. Pul kütləsinin dövriyyəsinin süni şəkildə gecikməsi hesabına inflyasiyanın aşağı düşməsi cəhdi iqtisadiyyatın monetləşdirilməsinin faktiki və hədd dəyərləri arasında ciddi fərqə nədən olur. Bu da şirkətlərdə dövriyyə vəsaitlərinin çatışmazlığını ərsəyə gətirərək, şirkətin borclarının artması kimi mənfi hallar

doğurur. Nəticədə bu iqtisadi cəhətdən qorunma üçün vacib təhdid, qorxudur. Bu gün də şirkətlərin fəaliyyətinə mənfi təsir etməkdədir. Şirkətlər bu durumdan çıxış yolu kimi şirkətlərinin daxili borclarının qarşılıqlı olaraq ləğv edilməsi fikrini qoruyurlar. (Грачева Е. Ю, (2010).)

Əsas göstəricilərindən biri də sepearıçı meyllərin inkişafım istisna edəcək yeganə iqtisadi məkanın müdafiə edilmə dərəcəsinin hədd qiymətidir. Bəzi ölkələrdə ilkin olan yaşayış minimumunun dərəcəsinə görə bölgələrin differensiasiyası parametrinin təyin olunmasıdır.

İstehsalın səviyyəsinin aşağı düşməsi, onun məğlubiyyəti nəticəsində sosial-iqtisadi tərəqqi nöqtəyi-nəzərindən ölkənin bölgələri arasında qeyri-bərabərlik, «təkmilləşmiş» və «tərəqqi etməmiş», eyni zamanda «tənəzzülə uğramış» rayonlar arasında uçurum daha da güclənir.

Yuxarıda göstərdiyimiz iqtisadi cəhətdən qorunma indikatorlarının maksimal yol verilən hədd dəyərləri ifadə edilmişdir. Sözügedən indikatorlar gəlir səviyyəsi yaşayış minimumdan az olan əhali qismi; əhalinin ən çox gəlirli 10 faizi ilə ən az gəlirə sahib 10 faizi arasında fərq; işsizliyin səviyyəsi; endogen və ekzogen barjların tutumu; endogen bazarda dövriyyədə olan ekzogen valyutanın tutumu; daxili dövriyyədə ixracın qismi; ölkə bölgələrinin iqtisadi baxımdan differensiasiyası kimi Indikatorların faktiki dəyərləri onların hədd dəyərlərindən yüksəkdirsə, o zaman ölkə iqtisadi baxımdan təhlükəli zonadadır.

Ancaq ümummetodoloji nöqtəyi-nəzərdən belə yanaşmanı yanlış sayanlar da vardır. Nəticədə, sənaye emalında maşınqayırma sənayesinin xüsusi tutumu, ÜDM-də investisiyanın tutumu, pul vəsaiti bu indikatorların həm ən az, həm də ən çox dəyərlərində ölkə üçün təhlükə vardır. Bir sözlə ÜDM-də investisiyanın az olması emal üçün durğunluq təhlükəsi, mexanizmlərin texniki nöqtəyi-nəzərdən köhnəlməsi qorxusu yaradır, investisiyanın tutumunun çoxluğu iqtisadiyyatda «ağırlaşma» təhlükəsini ortaya çıxarır və əhalinin həyat səviyyəsi zəifləyir.

İqtisadi cəhətdən qorunmanın bəzi indikatorları üzrə birmənalı hədd dəyərləri deyil, təhlükəsiz sektora, zonaya keçidi göstərən «dəhlizin» təyin edilməsi vacibdir. Ancaq indi iqtisadiyyatda təhlükəsizliyin cəmiyyətdəki cinayətkar

meyarları təsdiq etməyən şəraitə müvafiq indikatorlarının hədd dəyərləri bütövlükdə tərtib edilmişdir.

Müasir dövrdə vətəndaşlardan yığımların diqqətdə olması prosesinə təhlükə yarada biləcək durumlar kimi aşağıdakılara baxaq. 1) Bank sisteminin qeyri-sabitliyi və islahatlardan öncəki yığımların gerçək indeksasiyası mexanizminin olmaması. İnvestisiya sərmayələrinin çox yayılmış və səmərəli metodu kommersiya banklarına depozit sərmayələrdir. İnflyasiya mərhələsində bu cür investisiyaların risqi böyük olmur. Bələdiyyə bankların dəyişməz işi inflyasiyadan gələn gəlirləri xərclənməsi mexanizmini bərpa edir. Gəlir qazanmağın başqa bir metodu milli valyutanın kursunun intensiv şəkildə azaldığı dövrdə müsbət açıq valyuta mövqeyinin müdaifə edilməsidir. Bu cür şəraitdə aşağı faizlə borcların valyuta aktivlərinə köçürülməsi banklar hesabına gəlirlərin avtomatik şəkildə səhfini düzəldir. İnflyasiya ilə bağlı müşahidə edilən proseslər sonda orta və xırda bankların iflas etməsilə nəticələnir ki, bu da ekzogen investorların bank sisteminə inamını zəiflədir. Bu durum banklardakı islahatlardan öncəki dövrlərdə daxil olan yığımların gerçək indeksasiyası avadanlığının olmaması ilə lap da dərinləşir, eyni zamanda bank sistemə olan inama negativ təsir göstərir. Müasir makroiqtisadi mühitdə banklar yüksək gəlirli sənədlərin alqı-satqısı və gerçək sahədə seçilmiş şirkətlərin kreditləşməsi ilə məşğul olurlar. Keçid iqtisadiyyatı mühitində kommersiya banklarının dəyişməz işi üçün təhlükə yaradacaq aşağıdakı meyarları bölmək olar:

- sosial və siyasi durumunun ciddiləşməsi ilə bağlı banklararası kredit bazarında kreditlər verilməsi limitinin aşağı düşməsi;

- dünya maliyyə bazarında qarşılıqlı dəyişməsi ilə bağlı iri xarici investorların fəaliyyəti hesabına valyuta və fond bazarlarında istək nisbətində ciddi formada dəyişməsi;

- kütləvi məlumat vasitələrində maliyyə bazarının operatorları haqqında xoşagəlməz, negativ düşüncələrin yayılması hesabına onlara inamın zəifləməsi;

- Mərkəzi Bankın öncədən zəif düşünülməmiş % və ehtiyat siyasəti aparması;

- Bəzi mütəxəssislərin zənnincə, bankların sayının azalması prosesinin

dəyişməz olması mühitində şəxsi vəsaitlərin sığortalanması üzrə bu cür korporasiyaların ərsəyə gətirilməsi məqsədəuyğun olardı. Əlavə olaraq bank depozitlərinə investisiya sərmayələrinin təhlükəsizliyinin çoxaldılması üçün aşağıdakı tədbirlər olmalıdır: (Каба чинов В.В. (2017), № 7.)

- iqtisadi standartların aşkarlanması hesabına kommersion banklarının üzərinə vətəndaşların yığımlarının tutumu ilə müqayisə edilə biləcək dərəcədə dövlət sənədlər portfelinə təşəkkül etdirmək öhdəçiliyini qoymaq;

Bu, kredit şirkətlərində yığımlara zəmanət üçün iqtisadi mühiti bərpa edir.

- kommersion banklarının birləşməsi prosesinə təkan vermək. Burada geniş bankların birləşdirilməsi iri kredit qurumlarının ərsəyə gətirilməsinə şərait yaradır.

- sivil birja quruluşunun ərsəyə gətirilməsi kommersion bankları səhmlərin emissiyası sayəsində öz vəsaitlərini çoxalda bilərlər.

- nüfuzlu reyting agentliklərinin ərsəyə gətirilməsi və onlara dövlət köməyinin, himayəsini bərpa etmək, toplu məlumat vasitələrində bankların reytingi barəsində informasiya dərc etmək. Bu cür reyting cədvəli- əksər vaxt peşəkarcasına hazırlanmır və özəl investorlar üçün o qədər də anlaşılın olmur. Bundan əlavə, doğru bank hesabatlarının asan qazanılmaması maliyyə meyarlarının analizini mürəkkəbləşdirir;

- bank sisteminin möhkəmləşdirilməsi üçün strateji investorların cəlb edilməsinə yardım etmək. Bu, banklarda sağlam maliyyə durumunu möhkəmləndirməkdən əlavə, sözügedən banklara qarşı alıcılarda inam yaradır və son olaraq banklardan vəsaitlərin axınını əngəlləyir;

- III təhlükə milli səhm bazarında dəyişməz durumun olmamasıdır. Son dövrlər şəxsiləşdirilmiş şirkətlərin və kommersion banklarının səhmlərinə fiziki şəxslər hesabına maraq çoxalmışdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən səhm bazarında ola biləcək negativ halların, fond böhranının əngəllənməsi üçün meyarlar seçilib konkretləşdirilməlidir ki, onların analizi vasitəsilə bunu təhlil etmək mümkün olsun. Bu cür meyarlara aşağıdakılar daxildir:

- fond indekslərinin dəyəri, məlum olan meyarlar dinamikasının texniki analizi vasitəsilə bazarda tərəqqi ilə əlaqədar durumu proqnozlaşdırmaq olar.

- Bələdiyyə emitentlərin bazarlarda depozit qəbzlərinin kursu. Sözügedən meyarın dinamikası ekzogen investorlar üçün dövlətin sənədlərinin cəlbediciliyini göstərir.

- aparıcı şirkətlərin səhm»nün «p/e ratio» əmsalının dəyəri və bələdiyyə səhm bazarının məlum olan meyarının orta qiyməti «p/e ratio» əmsalı nə qədər azdırsa, səhmlərin bütöv dəyərləndirilməməsi də o qədər çox olacaqdır.

- kapitalın tutumu nöqtəyi-nəzərindən əsas şirkətlərin səhmləri üçün «d/p ratio» əmsalının dəyəri və bələdiyyə səhm bazarında bu meyarın orta dəyəri. Bu meyar nə qədər azdırsa, səhmlərin tam qiymətləndirilməməsi səviyyəsi də o qədər çoxdur. Səhmlərin «d/p ratio» əmsalının orta dəyəri tərəqqi etmiş bazarlarda 1996-cı ildə 2 olmuşdur.

IV təhlükə mənbəyi korporativ sənədlər bazarı infrastrukturunun təkmilləşməməsidir. Səhmlərə qoyulan şəxsi investisiyaların təhlükəsizliyi üçün mühüm qorxu, təhdid fond bazarı quruluşunun tərəqqi etməməsidir. Bununla bağlı şəkildə, vacib infrastruktur vahidi kimi sənədlərlə vahid ticarət sistemi ərsəyə gətirilməlidir, yəni sənədlər bazarının və başqa maliyyə alətlərinin nizamlı fəaliyyət göstərəcəyi bir quruluş, təşkilat-fond birjaları ərsəyə gətirilmələridir. Sənədlərlə vahid ticarət normalarının olması korporativ sənədlər bazarına investorların inamını daha da gücləndirir. (Alekseev I. (2011) № 1)

İqtisadi təhlükəsizliyə qarşı təhdidlərə gəldikdə, onlar aşağıdakı formalarda öz əksini tapır:

- hərbi texnika istehsalında əməkdaşlıq əlaqələrini kəsmək;
- xaric sermayenin hərbi istehsalata nəzarətsiz buraxılması;
- xarici dövlətlərin məqsədyönlü və amansız təqib əsasən silahlanma, hərbi və xüsusi avadanlıq istehsalı, daxili əqli mülkiyyət sahiblik etmək;
- qabaqcıl dövlətlərin hərbi-texnoloji ayrılımlarının artırılması və yeni nəsillərin silah və hərbi texnika modellərinin yaradılmasına imkanlarını artırmaq;

- hərbi inkişafı və qoşunların döyüş potensialının elmi və texnoloji səviyyəsinin azaldılması dönməz proseslər gələcəkdə səbəb ola bilər investisiya komponenti, yolverilməz aşağı nisbəti ilə ifadə olunur büdcəsinin hərbi strukturunun eybəcərlik;

- müdafiə ehtiyaclarını əsaslandırmaq, bu məqsəd üçün ayrılmış vəsaitlərin istifadəsinin paylanması və monitorinqi üçün prosedurların formalaşdırılması üçün sübut edilmiş bir vasitədir və mexanizm olmaması;

- Bir resursları, qeyri-qanuni təhciz və aparıcı maliyyə mexanizmi və maddi-texniki dəstək qüvvələrinin naqislik nəticəsində maliyyələşdirilməsi gecikmələr, hərbi personal üçün material pisləşməsi;

- iqtisadi və müdafiə siyasətinin səhv və pozulması və s.(Alekseev I.(2011) № 1)

milli təhlükəsizlik element kimi güc komponenti dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təsisi üçün obyektiv əsas inkişaf xüsusi funksional məqsəd bütün xüsusiyyətləri və nümunələri ilə hərbi təhlükəsizliyi, iqtisadiyyatın hərbi sektorunun mövcudluğunu təmin edilməsində dövlətin iqtisadi fəaliyyətinin mühüm rol xidmət edir.

Dövlətin hərbi təşkilatının iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün əsas problemlər ayrıldı:

- hərbi tikinti üçün xərclərin səmərəli səviyyəsinin formalaşdırılması üçün metodoloji əsasların yaradılması zərurəti;

- müdafiə sənayesi kompleksinin hərbi quruculuq proqramları və planlarının həyata keçirilməsini təmin etmək üçün ona verilmiş tapşırıqların həlli üçün şəraitin yaradılması;

- iqtisadi təhlükəsizliyin sisteminin optimal idarə edilməsi metodlarının işlənilib hazırlanması;

- iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi prosesinə informasiya dəstəyi problemləri;

- perspektivli silahlar üçün elmi-texniki bazanın inkişafı.

3.2 Regionlarda iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması xüsusiyyətləri

«AR regionlarının sosial-iqtisadi tərəqqisi Dövlət Proqramı» (2004-2008-ci illər) ölkə prezidentimiz İlham Əliyevin «AR-da sosial-iqtisadi tərəqqinin intensivləşdirilməsi tədbirləri barəsində» fərmanında qarşıya qoyduğu strateji vəzifənin - Azərbaycanın tərəqqisi və iqtisadi baxımdan güdrətli dövlət olması vəzifəsinin yerinə yetirilməsində çox mühüm mərhələdir. Bu proqram 2004-cü ildə fevralın 11-də ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə qəbul olunmuş və icrasına başlanmışdır. Dövlət proqramının əsas məqsədi «AR-nın rayonlarında olan potensialdan əlverişli şəkildə faydalanmaqla iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin tərəqqisinə, istehsal şirkətlərinin fəaliyyətinin daha da böyüdülməsinə, ixrac yönümlü məhsul emalının stimullaşdırılmasına, yerli sahibkarlığın tərəqqi metodu ilə əhalinin yaşayış səviyyəsinin normallaşdırılmasına, məşğulluğun dərəcəsinin, xüsusilə gənclərin yararlı əməklə məşğulluğunun artmasına və ölkə iqtisadiyyatının tərəqqisinə yiyələnmişdir».(INTOSAI (2011), №3.)

Müasir Azərbaycan dövləti cəmiyyət quruculuğunun ilkin mərhələsindədir. Onun regionlarında ərazi əmək bölgüsünün tərəqqisinə qayğı göstərilməsi ilk öncə iqtisadiyyatın intensiv tərəqqisinin bərpası, əhalinin müxtəlif məhsullara ehtiyacının yerli emal hesabına ödənilməsi və dünya bazarına ən çox və rəqabət bacarığı olan məhsul çıxarılması probleminin həllində, habelə regionlarda təzə istehsal əlaqələrinin təşəkkül tapmasında daha mühüm rol oynaya bilər.

Vurgulamaq ki, regionçuluq geniş vüsət almış Qərbi Avropa ölkələrində xarici ədəbiyyatda çox istifadə olmasına baxmayaraq, «regionşünaslıq» indinin özündə də coğrafiya elmlərinin tərkib hissəsidir. Başqa elmlərlə ayaqlaşmağa və onlara nüfuz etməyə meyillidir. «Rayon» və «region» coğrafiya elmində ənənəvi xarakter daşıyır. Ancaq hər iki termin rus ədəbiyyatına daxil edilməlidir.

Regionçuluq öz dövlətində bir-birindən sosial, etnik, təbii, təsərrüfat və mədəniyyət özəlliklərinə görə seçilən əraziləri nəzərdə tutur. Regionlar

təbii-coğrafi, etnik, demoqrafik, dini mənsubiyyətləri və s. xüsusiyyətləri nəzərə almaqla müəyyən edilir.

Regionların tərəqqisinə aid həm təkmilləşmiş, həm də təkmilləşməkdə olan dövlətlərdə ayrı-ayrı illərdə qanunlar təsdiq edilmişdir. «Regional siyasətin əsaslan barəsində nizamnamə» (Rusiya), «Sosial iqtisadi tərəqqinin ərazi təşkili haqqında qanun» (Almaniya), «Regional tərəqqi barəsində nizamnamə» və s. nizamnamələr qəbul edilmişdir.

Dövlət proqramının mühüm məqsədi «AR-nın rayonlarında mövcud potensialdan əlverişli şəkildə faydalanmaqla İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin tərəqqisinə, istehsal şirkətlərinin fəaliyyətinin böyüdülməsinə, ixrac yönümlü məhsul emalının stimullaşdırılmasına, məşğulluğun səviyyəsinin, əsasən də gənclərin yararlı əməklə məşğulluğunun çoxalmasına və ölkə iqtisadiyyatının dinamik tərəqqisinə yiyələnməkdir. »

Proqramda Lerik, Qusar, Dəvəçi, Daşkəsən, Gədəbəy, Yardımlı inzibati rayonlarında mədəni quruculuq işləri ilə yanaşı emal sahələrinin intensiv inkişafının düşünüldüyü aydın görünür. Son 5 ildə investisiya sərmayəsi 16,8 milyard ABŞ dolları tutumunda proqnozlaşdırılır ki, bunun da təxminən 60 faizi Bakıda kənar rayonların payına düşür. Ölkəmizin Abşerondan kənar iqtisadi rayonlarında məşğulluğun və yoxsulluğun bərpası, işsizliyin aşağı düşməsi istiqamətində işlər gedir. Dövlət Proqramında 5 il ərzində 600 min ofis açmaq düşünülür ki, artıq 520 000 ofis yaradılmışdır. (Valuev B.I., Orlova L.P., Zernov EL. and others. (2016), №1)

Ölkəmiz 2007-ci ilin iqtisadi meyarlarına görə yer kürəsində analoqu olmayan bir ölkəyə çevrilmişdir. 2008-ci ildə ölkəmizdə ÜDM emalında özəl şöbənin xüsusi həcmi optimal səviyyəyə yaxınlaşacaq bölgələrin, sosial-iqtisadi vəsaiti əsasən quruluş sahələrinin tərəqqisinə yönəldilmişdir. Doğru xarici iqtisadi siyasət hesabına emal edilmiş malların xarici bazarlarda satılması, daxili bazarın rəqabətdən müdafiəsi üçün imkan yaradılmışdır. Makroiqtisadi tərəqqinin bərpası üçün tədbirlər sistemi təşkil edilir: qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi, nizamnamə proyektinin tərtib edilməsi, iri və orta

şirkətlərin səhm- dar cəmiyyətlərinə dönməsinə, Bakı şəhərində geniş gömrük terminalı və müstəqil gömrük bölgəsi nəzərdə tutulur.

Təhlükəsizlik anlayışı universal sinif olaraq təbiətin və cəmiyyətin tam şəkildə təhlükəsizliyinə aid olan bəzi xüsusiyyətlərə sahibdir. Müxtəlif insanların həyatının, ailələrin, onların mülkünün, həmçinin cəmiyyətin və ölkənin istənməz endogen və ekzogen təsirlərdən, mənfi yönlü yeniliklərdən müdafiə cəhdi, təhlükəsizlik istəyi mühüm, baza ehtiyaclar tipinə şamil edilir. Ayrı-ayrı təsərrüfat sistemlərinin iqtisadi qorumasının bərpası ilə əlaqədar proqramın tərtib edilməsi bir neçə dövrlərdən təşkil edilmişdir:

- təsərrüfat sisteminin işlərində problem durumunun olması və dərk edilməsi;
- obyektin arzu edilən durumunun təyin olunması, yəni təhdidedici (qorxulu) durumun dəyərləndirilməsi;

- təhdidin tərkibinin və onun dəqiq predmetinin üzə çıxarılması;
- mühümlüyü, baş vermə müddəti və s. üzrə təhdidlərin dəyərləndirilməsi;
- düşünülməz ziyanın, itkilərin təyin olunması və onların kəmiyyətə dəyərləndirilməsi;

iqtisadi qorumanın bərpası strategiyasının tərtib edilməsi;

- strategiyanın təşkili ilə əlaqədar tədbirlərin təşəkkül tapması.

Təsərrüfat sisteminin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi proqramının tərtib edilməsi aşağıdakı suallara cavabı özündə göstərməlidir:

1. təsərrüfatda təhlükədə olan nədir ?
2. təsərrüfat sisteminə təhdidlərin dəqiq mənfi təsir mexanizmi, onun iqtisadi qorumasının dəqiq obyektini hansıdır ?
3. təhdidlərdən müdafiə strategiyası və onun ilk və son tədbirləri hansılardır ?

Bu sualları cavablandırmaq üçün təhdidlərin birinci sinifləndirilməsi, onların negativ təsirlərinin yaranması və yaxud təşkili ehtimalının ekspert dəyərləndirilməsi mühümdür. İqtisadi qoruma predmetlərinin adı çəkilən keyfiyyət özəllikləri ayrı-ayrı meyarlarla göstərmək olar. İqtisadi qoruma

meyarlarının dəyərlərinin hər birini üç sahəyə bölmək olar: təhlükəsizlik zonası; təhlükəli zona; yol verilməyən zona.(Valuev B.I., Orlova L.P., Zernov EL. and others. (2016), №1)

İqtisadi cəhətdən qoruma meyarlarından praktikada faydalanılması bu bölgələri ayıran nöqtələrin hesablanması və dəyərləndirilməsinə əsaslanır. Bu nöqtələrin təyin olunması çətin məsələdir, iqtisadi-riyazi nümunələrdən əlavə keyfiyyətə bənzərlərin ayırd edilməsi, presedentlərin analizi və təcrübəçi tərəfindən qiymətləndirmə üsullarından istifadə kimi xeyli vasitələrin tətbiqini istəyir. Başqa yöndən, əgər İqtisadi cəhətdən qorumanın predmeti yüksək yaşam səviyyəsi ilə bağlıdırsa, onda xalq təsərrüfatının tərəqqisi əhalinin yüksək yaşam keyfiyyətinin bərpası meylinə yönəlir.

Dünya praktik fəaliyyəti göstərir ki, ölkənin iri maliyyə və sənaye strukturları ilə ciddi əməkdaşlığı iqtisadiyyatın böhrandan çıxması və tərəqqisinə yardım edə bilər. Onu da vurğulayaq ki, sənaye-maliyyə qruplarının təşəkkül etməsi investisiya projelərinin gerçəkləşməsi üçün əlavə kapital cəlb etmək potensiallarını ortaya qoyaraq, iqtisadiyyatın dəyişməzliyi və emalın əlverişliliyinin artırılmasının əsas meyarlarından biri kimi özünü göstərir.

İqtisadi artımın bərpasında bank kapitalının vəzifəsi böyükdür. İntestisiya axınının meyilləri ilə əlaqədar mühüm qərarların təsdiq edilməsində, təzə investisiya institutlarının təşəkkül tapmasında bank kapitalı vacib əhəmiyyətə sahibdir. Ölkənin pul-kredit, quruluş və investisiya-innovasiya siyasətinin tərtib edilməsində vacib bankların bu işə cəlb edilməsi təkcə işin xeyrinə olardı. İntestisiya sferasına yönəldilən vəsaitlərin yığılması işlərinin intensivləşməsi, vacibliyini, eyni zamanda xarici ölkələrin təcrübəsini əsas götürərək səhmdar cəmiyyətləri şəklində investisiya banklarının qurulması məsələlərinin nəzərdən keçirilməsi əlverişli olardı. Adı çəkilən banklar aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirməlidirlər:

- yüksək əlverişli investisiya projelərinin gerçəkləşməsi üçün vəsaitlərin toplanması;
- şəxsi şirkətlərin səhmləri ilə prosedurların aparılması və onları başqa

ölkələrin fond bazarlarında yerləşdirmək;

- yüksək əlverişli investisiya projelərinin olması nəticəsində şirkətlərin səhm paketinin dövlət adından idarə olunması;

- ölkəyə geri qaytarılan və yüksək əlverişli investisiya projelərinə yönəldilən və ya səmərəli investisiyaların sığortalınması üçün istifadə edilən kapital, vəsaitlərlə əlaqəli təkliflərin tərtib edilməsi.(Balabanov V.S., Borisenko E.N. (2002).)

Sözügədən işlərin tətbiqi həmçinin sivil investisiya konsepsiyasının tərtib edilməsini tələb edir. Bu konsepsiyada aşağıdakılar düşünülür, geniş təkrar istehsal sistemində emal yığımının vəzifəsi və yerinin strateji baxımdan əsaslandırılması, təsərrüfatçılığın maliyyə mexanizminin yaradılmasını təmin etmək;

- investisiya proseslərində ərazi qurumlarının aktivləşməsi, regional investisiya-tikinti şirkətlərinin yeganə makroiqtisadi nizamlaşdırma sistemində birləşməsi. Burada tikinti-maliyyə korporasiyaları formasında holdinq tipli formalardan faydalanılır;

- emalın tərəqqi etməsində maliyyələşmə və investisiya yatırımının dinamikasının sinxronluğunu təmin etmək;

- iqtisadi bölgələrdə sənaye-maliyyə qruplarının təşəkkül tapması metodu ilə struktur-investisiya siyasətinin tətbiqi;

- emala investisiya sərmayəsinin stimullaşdırılması üzrə tədbirlərin tətbiqi;

- fondların qiymətinin dövri şəkildə indeksləşdirilməsi, həmçinin sürətlə amortizasiyaların aktiv tətbiqi vasitəsilə amortizasiya siyasətinin aktivləşdirilməsi;

- emal sahələrinə qoyulan investisiya kreditləri və ticarət prosedurları üçün borclar üzrə və banklararası dövriyyədə % stavlalarının differensiasiya edilməsi.

Bazar mexanizminin istəkləri və respublikanın milli iqtisadi maraqlar arasında hər hansı ayrılıqlar, ziddiyyətlər gözə çarpır. Bu ziddiyyətlərin ləğv

edilməsi üçün dövlət ölkənin, iqtisadi cəhətdən qorunması ilə əlaqədar öz üzərinə düşən vəzifəni yerinə yetirməlidir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi əsas bir vasitə, alət iqtisadi qorunması qiymətcə göstərən parametrlər kimi, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sferalarında təhlükəli və təhlükəsiz zonalar arasındakı sərhəddi təyin edən indikatorların hədd dəyərlərinin müəyyən edilməsidir. İqtisadi təhlükəsizliyin hədd dəyərləri iqtisadi cəhətdən ölkənin milli maraqlarını qiymətcə təyin edir.

Milli maraqların vacib meyarları dövlət hesabına təsdiq edilmiş strategiyada tətbiq edilir. Bu strategiyaya aşağıdakılar aiddir:

- ixraca tabe olmağın böhranlı səviyyəsinə yol açmadan geniş təkrar emal rejimində iqtisadiyyatın işləmə bacarığı;

- əhalinin yaşam səviyyəsinin respublikadakı sosial-siyasi dəyişməzliyi təmin edən normal həddinə yiyələnmək;

- maliyyə sisteminin dəyişməzliyi;

- separatist meyillərin tərəqqisini istisna edən yeganə iqtisadi mövqenin qorunması;

- xalq içində cinayətkar ünsürlərin tərəqqisini əngəlləyən hüquqi və iqtisadi şəraitin ərsəyə gətirilməsi;

Milli maraqların bu formada sistemdə təşəkkül tapması prinsipial əhəmiyyət kəsb etsə də, dövlətin ölkənin iqtisadi cəhətdən qorunması, bərpası funksiyasını təşkilində bir mexanizm ola bilməz, Milli maraqlar nöqtəyi-nəzərindən iqtisadi durumu kəmiyyətcə dəyərləndirən parametrləri təyin etmək lazımdır, Bu kəmiyyət parametrləri, hədd dəyərləri iqtisadi istiqamətlər üzrə ölkənin milli maraqlarına müvafiq olaraq qruplaşdırılır. (Balabanov V.S., Borisenko E.N. (2002).)

Emalın tutumunun azalması ölkənin iqtisadi qorunmasına qarşı ən vacib, əsaslı təhdidlərdəndir. Emalın tərəqqisi meyilində iqtisadi siyasətin prioritetlərinin təyin edilməsi bütün ölkələr üçün olduqca əsas və həmişə aktual məsələlərdəndir.

Sözsüz ki, respublikanın dünya bazarından tabe olmadığı səviyyəyə çatdırılması bütöv şəkildə qeyri-mümkündür. Qloballaşma mühitində yer üzü ölkələri ilə iqtisadi münasibətləri, inteqrasiyanı böyütmək Azərbaycan üçün vacib

bir mövzu olduğu üçün bu meylde ixrac potensiallarının gerçəkləşməsi da ölkəmiz üçün faydalıdır, həmçinin elmtutumlu malların və istehlak mallarının ixracıda əsasdır. Ancaq iqtisadiyyatın ixraca tabe olması heç bir ölkə üçün, onun milli, iqtisadi qoruması nöqtəyi-nəzərindən yol verilməzdir.

Bu durum çox vaxt maşınqayırma, ağır sənaye sektorlarında müşahidə edilir. Aydınır ki, ölkəmizdə lap çox neft maşınqayırması təkmilləşmişdir. Hazırda qurulan, şirkətlərə avadanlıqlar, texnoloji qurğular xarici ölkələrdən gətirilir.

3.3 Neft kapitalının insan kapitalına çevrilməsi prosesi və qeyri-neft sektorunun inkişafı

Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və ölkənin rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatında xüsusi bir çəkiyə malik olması Azərbaycan Respublikasının yaxın perspektiv üçün qarşıya qoyduğu ən mühüm və vacib vəzifələrdəndir. Azərbaycan müstəqilliyini qazandıqdan sonra ölkənin infrastrukturunu və iqtisadiyyatı bərpad və arzuolunmaz vəziyyətdə idi, bundan əlavə, siyasi çaxnaşma və yeni müstəqilliyini bərpa edən dövlətin dayaqlarının kövrəkliyi kimi faktorlar ölkəmizin iqtisadiyyatını daha planlı və sistemətik şəkildə qurmasına imkan vermirdi. Odur ki, 1994-cü ildə imzalanmış Əsrin müqaviləsi Azərbaycanın bir dövlət kimi mövcud olmasını şərtləndirən əsas maliyyə qaynağını ölkə üçün təmin etməklə onu çətin vəziyyətdən xilas etdi və iqtisadi müstəqillik qazandırdı. Bununla belə, sözügedən faktorlar 90-cı illərin əvvəlləri üçün nə qədər aktualdırsa, bu gün üçün bir o qədər qeyri-aktualdır; neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə davam etməklə birlikdə, iqtisadiyyatı sadəcə neftdən asılı hala gətirmək və sadəcə neft faktoruna arxalanmaq makroiqtisadi maraqlar və gələcək inkişaf üçün davamlı tərəqqi vəd etmir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanıqlı, möhkəm dinamik inkişafını təmin edən başlıca sahələrdən biri də qeyri-neft sektorudur. Ölkənin maliyyə

qaynaqlarının və sosial-iqtisadi inkişafının tək-cə bir amil üzərində qurulması və iqtisadiyyatın sadəcə bir amildən asılı olması məqsədəuyğun bir hal hesab edilə bilməz və yaxın gələcək üçün qaçınılmaz böhran təhlükəsini şərtləndirər. Bu baxımdan, qeyri-neft sənayesinin dinamik şəkildə inkişafının təmin edilməsi nəticəsində milli iqtisadiyyatda neft faktorundan asılılıq əhəmiyyətli dərəcədə azalacaq. Neft sektorunun ardıcıl şəkildə inkişafı qeyri-neft sektorunun da inkişafı üçün təməl rolunu oynayır və ölkə iqtisadiyyatında sözügedən sektordan əldə edilən gəlirlərin digər (qeyri-neft) sektorlara yönəldilməsi onun davamlı inkişafı üçün zəmin yaradır. (Volchikhin V.G. (2011), No. 4)

Dövlət tərəfindən aparılan məqsədyönlü, düşünülmüş və ardıcıl iqtisadi siyasətin nəticəsi olaraq, son illərdə ölkənin inkişafı davamlı (və ya ardıcıl) xarakter almışdır. Belə ki, hələ 2011-cu ildə qeyri-neft sektorunda təqribən 7,9%-lik bir artım qeydə alınmış, habelə, 2010-cu illə müqayisədə informasiya-kommunikasiya və rabitə sahəsi 29,8%, nəqliyyat sektoru və anbar təsərrüfatı 4,2%, tikinti 20,3% artmışdır. 2006-2011-ci illərin ümumi nəticələrinin təhlili onu deməyə əsas verir ki, bu dövrdə, bir çox sahələrdə iqtisadi inkişaf yanaşı, qeyri-neft sektorunda da, həmçinin, ardıcıl inkişaf tempi qeydə alınmış və qeyri-neft sektorunun ÜDM-i nisbətən sabit bir artım tempinə sahib olmuşdur. 2011-ci ildə ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının və sosial sferasının inkişafına bütün maliyyə mənbələri hesabına əvvəlki illə müqayisədə 21,3% daha çox (9725,2 milyon manat) kapital investisiyası yönəldilmişdir. Sözügedən vəsaitin 76,2%-ni ölkədaxili investisiyalar, 23,8%-ni isə xaricdən gələn investisiyalar təşkil etmişdir. Əsas və ya baza kapitalla yönəlmiş ümumi investisiyaların 68,7%-i qeyri-neft bölməsinin, habelə, 13,2%-i qeyri-neft sektorunun, 30,3%-i isə neft sənayesinin inkişaf etdirilməsində istifadə olunmuşdur. 2010-cu ildə isə təsərrüfat subyektləri tərəfindən milli sənayedə istehsal olunmuş mallar və xidmətlərin həcmi bir il əvvəlki rəqəmlərlə müqayisədə 2,6% artmış və 27,4 mlrd. Manat təşkil etmişdir. Daha dəqiqi ilə desək, sənaye məhsulları istehsalı neft sənayesində 1,8%, qeyri-neft sektorunda 6,7% artmışdır. 2011-ci ildə qeyri-neft sektoru üzrə 6,3%-lik real

artım qeydə alınmaqla bərabər, 1688,5 mln. manatlıq da əlavə dəyər yaradılmışdır (www.stat.gov.az, 2012).

Sənaye məhsullarının 74,8% mədən sənayesində, 20,1% emal sənayesində, 4,5% elektrik enerjisi istehsalı, habelə, qaz, buxar və kondisiyalaşdırılmış hava ilə təchizat bölməsində, yerdə qalan 0,6% su təchizat, çirkli sular və tullantıların təmizlənməsi bölməsində istehsal olunmuşdur. Emal sektorunun məhsullarına gəldikdə; qida məhsullarının istehsalı 3,4%, içkilərin istehsalı 11,8%, qeyri-mebel ağac emalı, ağacdən məmulat istehsalı 7,5%, kağız-karton istehsalı 24,5%, nəşriyyat-poliqrafiya fəaliyyəti və yazılı məlumatların digər daşıyıcılara köçürülməsi 11%, neft məhsullarının istehsalı 7,8%, kimya sənayesində məhsul istehsalı 17,2%, metallurgiya sənayesində məhsul istehsalı 43,6%, elektrik avadanlıqlarının istehsalı 84,8%, maşınlar və avadanlıqların istehsalı 2 dəfə, nəhayət, avtomobil və qoşqu-yarımqoşqular istehsalı 49,4 dəfə artmışdır. Belə ki, 2011-ci ildə ölkənin qeyri-neft sektorunda gəlir 5.7 milyard manat təşkil etmiş, yəni 2010-ci ilə nisbətən 11.1 faiz artım qeydə alınmışdır. Qeyri-neft sənayesində mədənçıxarma bölməsi 166.2 mln. manat, emal bölməsi 3873.8 mln. manat, elektrik enerjisi, qaz-buxar istehsalı və bölüşdürülməsi, habelə, təchizatı bölməsi 1653.4 mln. manat, su təchizat, tullantıların təmizlənməsi-emalı bölməsi 178.4 mln. manatlıq məhsul istehsal etmişdir (www.stat.gov.az, 2011).

Mədənçıxarma sənayesində dəmir filiz hasilatı 3.8 dəfə, duz hasilatı 1.9 dəfə, tikintidə istifadə olunan qumun hasilatı 16.2 faiz, inşaat əhəngdaşısı hasilatı 0.3 faiz artmışdır. Emal sənayesinin demək olar ki, əksər sahələrindəki məhsul istehsalında birmənalı şəkildə artım baş vermişdir. Bu sənayedə ən yuxarı xüsusi çəkiyə malik olan qida məhsulları istehsalı sənayesində 2011-ci ildə 2.3 mlrd. manatlıq məhsul istehsal olunmaqla əvvəlki illə müqayisədə məhsul istehsalı 6.0 faiz artmışdır. Bununla birlikdə, emal sənayesinin əsas sahələrindən biri olan içki istehsalında məhsul istehsalı 8.4%, tikinti materialları istehsalında 4.6%, kimya məhsulları sənayesində 28.1%, əlvan metallurgiya sənayesində 2 dəfə, maşın və digər avadanlıqların istehsal olunmasında 26.4%, maşın və digər avadanlıqların

quraşdırılması və təmirində isə 1.9 dəfəlik artım müşahidə olunmuşdur. (Gracheva E. Yu, (2010).)

2011-ci fiskal ilində ölkə üzrə baza kapitalla yönəlmiş 12.9 mlrd. manat vəsaitin 76.9 faizi (9.8 milyard manatı) qeyri-neft sənayesinin inkişafına yönəldilmişdir. Sözügedən müddət ərzində Tovuzda süd emal zavodu, Ağcabədidə süd emal zavodu və "Atena" adlanan süd məhsulları kombinatı, İmişlidə yem fabriki, bitki yağlar fabriki, Ağsuda un və çörək zavodu, şirə ilə şərab emalı zavodu, Qəbələdə limonad istehsal zavodu, Şəkiddə şərab zavodu, Oğuzda qarğıdalı emal zavodu, habelə, qlükoza istehsalı üçün xüsusi müəssisəs və başqa müəssisələrin istifadəyə verilməsi nəticəsində qeyri-neft sektorunun ən prioritet sahəsi hesab olunan qida məhsulları istehsalının növbəti illər üçün də davamlı inkişafına münbit şərait yaratmışdır. Bunlardan əlavə, Abşeron rayonunda istifadəyə verilmiş AZMDF zavodu ilə mebel fabriki, Astarada qaz və kompressor stansiyası, Qobustanda eksperimental poliqonn və təlim-tədris mərkəzi, Xaçmazda yenidən təmir olunmuş kondensatar zavodu, habelə, tikintisi davam edən bir çox müəssisə və obyektlər bütünlüklə qeyri-neft sektorunun yüksək səviyyədə inkişafına münbit şərait yaradacaq.

2012-ci il üçün qeyri-neft sektorunda 27484.9 mln. manatlıq əlavə dəyər yaradılmaqla birlikdə, ümumən götürüldükdə, onun 57.5 faizindən çoxu sosial-ictimai və digər xidmətlər, habelə, ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri, tikinti sahələrinin artırılmasının payına düşmüşdür. Həmin ildə ölkə iqtisadiyatının qeyri-neft sektorunda yaradılmış əlavə dəyər əvvəlki illərin müvafiq dövrilə müqayisədə 9.8 faiz daha çox olmuşdur. Qeyri-neft sektorunda qazanılmış uğur və yaradılmış əlavə dəyərin ölkənin ÜDM-də məxsusi çəkisi əvvəlki ilin uyğun dövrünə nisbətə 3.9 faiz artaraq 53.7 faiz təşkil etmişdir. Ümumilikdə götürüldükdə, 2012-ci ildə qeyri-neft sektorunda təqribən 6610.4 mln. manatlıq məhsul istehsal olunmuş, bu isə ölkə üzrə sənaye məhsullarının 19.3 faizini təşkil etməklə ondan əvvəlki ilin müvafiq dövrilə müqayisədə ümumi payı 2.5 faiz artmışdır. Qeyri-neft sektorunda məhsul istehsalı zamanı emal sənayesinin məxsusi çəkisi 69.2 faiz, elektrik enerjisi, qaz-buxar istehsalı, habelə, bölüşdürülməsi və təchizatı

payı 27.4 faiz, su ilə təchizat və tullantıların təmizlənməsi 3 faiz, mədənçıxarma sənayesinin ümumi payı 2.5 faiz təşkil etmişdir (www.stat.gov.az, 2012).

2011-ci illə müqayisə olunduqda, cari hesablamalara görə 2012-ci ildə qeyri-neft sektorunda emal sənayesinin xüsusi çəkisi 1% artmışdır. Əvvəlki il müddətində məhsul istehsalı qeyri-neft sektorunun emal sənayesinin 16 müxtəlif bölməsində, habelə, qida məhsullarının istehsalında (2.8 faiz), toxuculuq sənayesində (62 faiz), rezin-plastmast məhsulları istehsalında (2.4 dəfə), tikinti materialları istehsalında (17 faiz), əlvan metallurgiya sənayesində (17.5 faiz), hazır metal məmulatları istehsalında (48.7 faiz), kompüter, hesablama maşınları və digər elektron avadanlıqlar istehsalında (7 dəfə), elektrik avadanlıqları istehsalında (77 faiz), mebel istehsalında (2.4 dəfə), maşın və digər avadanlıqların quraşdırılması, təmiri sahəsində (42 faiz) artmışdır. 2013-cü ildə isə ölkənin ümumilikdə qeyri-neft sektorunda 33638.9 mln manatlıq əlavə dəyər yaradılmaqla, onun 60 faizdən çoxu sosial xidmətlər, ticarət, həmçinin, nəqliyyat vasitələrinin təmiri, inşaat və tikinti sektorunun payına düşmüşdür. Sözügedən ildə ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda yaradılmış əlavə dəyər ondan əvvəlki müvafiq dövrilə müqayisədə 10 faiz artmışdır. Qeyri-neft sektorunun inkişafında yaranmış əlavə dəyərin ölkə ÜDM-də xüsusi çəkisi isə əvvəlki illə müqayisədə 3.1 faiz artaraq 55.6 faiz təşkil etmişdir. Həmçinin, 2013-cü ildə milli iqtisadiyyatda yaradılmış əlavə dəyərin 5.8 faizlik artımına qeyri-neft sektoru (sənayesi) 5.4 faiz müsbət töhvə vermişdir.

Qeyri-neft sektorunun alt sektorları üzrə ÜDM-nin artımı üçün ən çox müsbət töhfə verən sahə isə tikinti sektoru (2.4%) olmuşdur. 2013-cü il üçün qeyri-neft sənayesində yaradılmış əlavə dəyər həcmi əvvəlki ilin həmin dövrilə müqayisədə 4.3 faiz artaraq 2676.4 mln. manata çatmışdır. Həmin ildə ÜDM-da qeyri-neft sənayesinin sahib olduğu xüsusi çəki 4.6 faiz təşkil etmişdir. Sənayedə yaradılmış əlavə dəyərdə qeyri-neft sektorunun ümumi payı 0.5 faiz bəndi artaraq 11 faizə yüksəlmişdir. Qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərin qeyri-neft sənayesinin xüsusi çəkisi isə 8.3 faiz təşkil etmişdir. Qeyri-neft sektoru ÜDM-un artımına 0.3%, qeyri-neft ÜDM-un artımına 0.4%, sənayenin artımına 0.5% müsbət töhfə vermişdir. Qeyri-neft sektorunda yaradılmış əlavə dəyər strukturunda

mədənçıxarma sənayesinin malik olduğu xüsusi çəki 2.5% və ya 64.9 mln. manat, emal sənayesinin malik olduğu xüsusi çəki 54.2% və ya 1429.3 mln. manat, elektrik enerjisi, qaz-buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatının malik olduğu xüsusi çəki 42.7% və ya 1112.3 mln. manat, su ilə təchizat, tullantıların təmizlənməsinin malik olduğu xüsusi çəki isə 2.8% və ya 72 mln. manat olmuşdur. Müqayisə edilən dövr üçün qeyri-neft sənayesində yaradılmış əlavə dəyərin strukturu daxilində emal sənayesinin malik olduğu xüsusi çəki 0.8 faiz artmışdır. 2013-cü ildə qeyri-neft sənayesi ümumi buraxılışında qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərin malik olduğu xüsusi çəki ondan əvvəlki ilin müvafiq dövrilə müqayisə olunduqda 0.9 faiz artaraq 39.3 faizə yüksəlmişdir. Bu il müddətində məhsul istehsalı qeyri-neft sektorunun emal sənayesinin bir çox bölmələrində, həmçinin, qida məhsullarının istehsalında (4.2 faiz), tikinti materialları istehsalında (21.0 faiz), maşın və digər avadanlıqların istehsalında (25.1 faiz), kimya sənayesində (19.5 faiz), içkilərin istehsalında (13.6 faiz), maşın və digər avadanlıqların quraşdırılması, habelə, təmiri sahəsində (31.3 faiz), elektrik avadanlıqlarının istehsalında (14.6 faiz), poliqrafiya məhsulları istehsalında (43.4 faiz), dəri-dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalında (30.9 faiz), digər nəqliyyat vasitələri istehsalında (2.4 dəfə) və s. artmışdır. (Gracheva E. Yu, (2010).)

Qeyd edilən ildə qeyri-neft sənayesində ümumilikdə 6876.6 mln. manatlıq məhsul istehsal edilmiş və ondan əvvəlki ilin müvafiq dövrilə müqayisədə 4.9% artmışdır. 2014-cü ildə milli iqtisadiyyatda əsas kapital qoyulmuş ümumi investisiyaların 74.0%-i və ya 13.1 mlrd. manatı qeyri-neft sənayesinə yönəldilmişdir. Qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş investisiyaların ümumi həcmində ondan əvvəlki ilin müvafiq dövrilə müqayisədə 12.2 faizlik artım qeydə alınmışdır. Əsas kapitalla qoyulmuş investisiyaların 12.7 faizi, qeyri-neft sənayesinə yönəldilən investisiyaların 17.4 faizi və ya 2357.5 mln. manatı qeyri-neft sektorunun ayrı-ayrı bölmələrinin inkişafında istifadə edilmişdir.

2014-cü ildə qeyri-neft sektoru üzrə 36 mlrd. manatlıq əlavə dəyər əldə edilmiş və ümumən, onun 61.5%-i sosial və s. xidmətlər, habelə, ticarət, nəqliyyat vasitələri təmiri və inşaat sektorunun payına düşmüşdür.

Həmin ildə ölkə iqtisadiyatının qeyri-neft sektorunda yaradılmış əlavə dəyər bundan əvvəlki ilin müvafiq dövrilə müqayisədə 7.0% artım göstərmişdir. Belə ki, qeyri-neft sənayesindən əldə edilən əlavə dəyərin ölkənin ÜDM-da xüsusi çəkisi əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 3.9 faiz artmaqla 62.0% təşkil etmişdir. 2014-cü ildə ölkə iqtisadiyyatında yaradılmış əlavə dəyərin artımı, belə demək mümkündürsə, tamamilə qeyri-neft sektoru hesabına olmuşdur. Qeyri-neft sektorunun subsahələri üzrə ÜDM-un artımına digərləri ilə müqayisədə daha çox müsbət töhfə verən sahə yenə tikinti sahəsi (1.1 faiz) olmuşdur. 2014-cü ildə qeyri-neft sənayesi üzrə 7199.8 mln. manatlıq məhsul istehsal olunmuş və əvvəlki ilin müvafiq dövrilə müqayisə etsək, 6.9 faiz artım qeydə alınmışdır. Sözügedən dövrdə qeyri-neft sənayesi üzrə istehsal edilən məhsulun ölkənin bütün sənaye məhsullarına müvafiq olaraq xüsusi çəkisi əvvəlki ilin həmin dövrilə müqayisədə 2.5 faiz artmış və ya 22.7% təşkil etmiş, qeyri-neft sənayesi isə ümumi sənayenin artımına 1.5 faiz bəndində müsbət töhfə vermişdir. Qeyri-neft sektorunda (sənayedə) məhsul istehsalında mədənçıxarım sənayesinin ümumi payı 1.7%, emal sənayesinin məxsusi çəkisi 69.9%, elektrik enerjisi, qaz-buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchiz edilməsinin payı 25.5%, su ilə təchizat, tullantıların təmizlənməsi payı isə 3.3% təşkil etmişdir. Həmin ildəki hesablamalara görə, 2013-cü illə müqayisə olunduqda, 2014-cü il müddətində qeyri-neft sənayesində məhsul buraxılışında emal sənayesinin xüsusi çəkisi 0.9 faiz bəndində artmışdır. 2014-cü ildə qeyri-neft sənayesində ümumi buraxılışın artım tempi isə 2013-cü ilin sözügedən dövrilə müqayisədə 2.2 faiz bəndində artım göstərmişdir. Artım tempinin yüksəldilməsinə emal sənayesinin bir çox aparıcı sahələrinin də (qida məhsulları istehsalı, tikinti materialları istehsalı, metalurgiya sənayesi, kimya sənayesi, maşın və digər avadanlıqların quraşdırılması və təmiri, elektrik avadanlıqları istehsalı, hazır metal məmulatları istehsalı və d.) artım templərinin yüksəlməsi də xeyli təsir etmişdir. Belə ki, 2014-cü il ərzində ümumməhsul istehsalı qeyri-neft sənayesinin əksəriyyət bölmələrində, habelə, qida məhsullarının istehsalında (1.5%), tikinti materialları istehsalında (23.2%), metalurgiya sənayesində (10.0%), kimya sənayesində (31.0%), maşın və digər avadanlıqların

quraşdırılması və təmiri sahəsində (42.0%), içki istehsalında (8.1%), elektrik avadanlıqlarının istehsalında (13.1%), hazır metal məmulatlar istehsalında (6.5%), geyim və paltar istehsalında (60%), digər-sair nəqliyyat vasitələri istehsalında (3.5 dəfə), şalban-mebel istehsalında (8.4%), avtomobil və qoşqu vasitələrinin istehsalında (57.2%) və d. altbölmələrdə artmışdır (Quliyev və Seçkin, 2014).

2015-ci ildə qeyri-neft sənayesi üzrə 7670.3 mln. manatlıq məhsul istehsal olunmuş və əvvəlki ilin müvafiq dövrilə müqayisədə 8.5% artım göstərmişdir. Qeyd edilən dövrdə qeyri-neft sənayesi üzrə istehsal olunan məhsulun bütün ölkə üzrə vahid sənaye məhsullarında məxsusi çəkisi bundan əvvəlki ilin müvafiq dövrilə müqayisə olunduqda 6.4 faiz bəndində artmış və ya 29.3% təşkil etmiş, sənayenin 2.5%-lik artımına qeyri-neft sektoru öz növbəsində 2 faiz bəndində müsbət töhvə vermişdir. Qeyri-neft üzrə emal sənayesinin subsahələri üzrə sənaye artımına daha çox stimullaşdırıcı təsiri maşın və digər avadanlıqların quraşdırılması, habelə, təmiri (1.5 faiz bəndi), kimya sənayesi (0.4 faiz bəndi), qida məhsulları istehsalı (0.3 faiz bəndi), hazır metal məmulatlar istehsalı (0.3 faiz bəndi) və kompüter ilə digər elektron avadanlıqlar istehsalı (0.3 faiz bəndi) sahələri göstərmişdir. Qeyri-neft sənayesindəki məhsul istehsalında mədənçixarma sənayesinin ümumi payı 1.8% və ya 131.4 mln. manat, emal sənayesinin xüsusi çəkisi 71.5% və ya 5498.0 mln. manat, elektrik enerjisi, qaz-buxar istehsalı, bölüşdürülmə və təchizatı payı 25.8% və ya 1997.0 mln. manat, su təchizat, tullantıların təmizlənməsi payı isə 4.0% və ya 244.9 mln. manat təşkil etmişdir.

Aşağıda göstərilən cədvəldə qeyri-neft sənayesində ümumi buraxılışın 2011-2015-ci illər üzrə göstəricilərinə aid təhlil verilmişdir. (Kolbin G., Shelyuto F. (2011), No.4)

Cədvəl: 10. Qeyri-neft sənaye sahələrinin ümumi buraxılışı, faizlə (2011-2015-ci illər üzrə)

	2011	2012	2013	2014	2015
Mədənçıxarma sənayesi	3	2.5	1.6	1.6	1.7
Emal sənayesi	67	68.2	69.1	69.8	70.5
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizati	27	26.4	26.1	25.4	24.8
Su təchizati, tullantıların təmizlənməsi və emalı	3	2.9	3.2	3.2	3

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/> Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

2015-ci il üzrə ölkənin qeyri-neft sektorunda 37.8 mlrd. manatlıq əlavə dəyər yaradılmaqla, ümumilikdə onun 60%-dən çoxu sosial xidmətlər, ticarət, nəqliyyat vasitələri təmiri və tikinti sahələrinin payına düşmüşdür. Sözügedən ildə ölkə iqtisadiyatının qeyri-neft sektorunda yaradılmış əlavə dəyər əvvəlki ilin həmin dövrilə müqayisə olunduqda 1.2% artım göstərmişdir. Qeyri-neft sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin ölkənin ÜDM-də məxsusi çəkisi əvvəlki ilin həmin dövrünə nisbətə 7.5 faiz bəndində artaraq 70.3% təşkil etmişdir. 2015-ci ildə iqtisadiyyatda yaradılmış əlavə dəyərin 1.2 faizlik artımına qeyri-neft sektoru 0.8 faiz bəndində müsbət töhvə vermişdir. Qeyri-neft sənayesi və təsərrüfatının əksər sahələrində, habelə, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq (6.7%), ticarət və nəqliyyat vasitələri təmiri (11%), turistlərin yerləşdirilməsi, ictimai iaşə (15.0%), informasiya-kommunikasiya və rabitə (6.9%), sosial və d. xidmətlər (1.8%) sahələrində yaradılmış əlavə dəyərin artım tempı əvvəlki ilin müvafiq dövrilə müqayisədə daha yüksək olmuşdur.

Qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-nin artımına ən başlıca müsbət töhvəni ticarət və nəqliyyat vasitələri təmiri sahəsi (1.5 faiz bəndində) vermişdir. Sözügedən ildə qeyri-neft sənayesində yaradılmış əlavə dəyər həcmi əvvəlki ilin müvafiq dövrilə müqayisə olunduqda, 10.2% artmaqla, 3094.8 mln. manata çatmışdır. Ölkə üzrə əsas ÜDM-un həcmində qeyri-neft sənayesinin malik olduğu xüsusi çəki 1.1 faiz bəndində artaraq 5.7%-ə çatmışdır. Sənayedə yaradılmış əlavə dəyərin qeyri-neft sənayesinə aid hissəsi 5.4 faiz bəndində artaraq 16.9%-ə

yüksəlmiş, qeyri-neft sektoru üzrə yaradılan əlavə dəyərdə qeyri-neft sənayesinin malik olduğu xüsusi çəki bundan əvvəlki ilin müvafiq dövrilə müqayisədə 0.7 faiz bəndində artmış və 8.3% təşkil etmişdir. Qeyri-neft sektoru ölkə üzrə ÜDM-un artımına 0.6 faiz bəndində, qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-un artımına 0.9 faiz bəndində, sənayenin artımına isə 1.2 faiz bəndində müsbət töhvə vermişdir. Qeyri-neft sənayesi üzrə yaradılmış əlavə dəyər strukturunda mədənçixarma sənayesinin malik olduğu xüsusi çəki 1.5% və ya 43.8 mln. manat, emal sənayesinin malik olduğu xüsusi çəki 59.5% və ya 1737.4 mln. manat, elektrik enerjisi, qaz-buxar istehsalı, bölüşdürülmə və təchizatının malik olduğu xüsusi çəki 36.3% və ya 1122.1 mln. manat, su ilə təchizat, tullantıların təmizlənməsinin malik olduğu xüsusi çəki isə 3.1% və ya 91.9 mln. manat təşkil etmişdir. Müqayisə edilən dövrdə qeyri-neft sənayesi üzrə yaradılmış əlavə dəyərin strukturunda mədənçixarma sənayesinin malik olduğu xüsusi çəki 0.2 faiz bəndində, emal sənayesinin xüsusi çəkisi isə 3.1 faiz bəndində artmışdır. Qeyd edilən dövrdə qeyri-neft sənayesi üzrə yaradılan əlavə dəyərin malik olduğu xüsusi çəki bundan əvvəlki ilin analoji dövrilə müqayisədə 3.0 faiz bəndində artmışdır. Ümumi məhsul istehsalı qeyri-neft üzrə emal sənayesinin əksər bölmələrində, habelə, qida məhsulları istehsalı (3.0%), maşın və digər avadanlıqların quraşdırılma və təmiri sahəsi (2.8 dəfə), tikinti materiallarının istehsalında (6.3%), kimya sənayesi (43.3%), hazır metal məmulatlarının istehsalı sahəsi (55.1%), elektrik avadanlıqları istehsalı sahəsi (1.9%), kompüter, elektronika və optika məhsullarının istehsalı sahəsi (2.2 dəfə), mebel istehsalı (10.2%), ağac emalı və ağac məmulatların istehsalı (67.4%), kağız-karton istehsalı (7.6%), avtomobil və sair qoşquların istehsalı (4.7%) və s. sahələrdə artmışdır. (Kolbin G., Shelyuto F. (2011), No.4)

2016-cı il müddətində qeyri-neft sənayesi üzrə ümumi buraxılışın artım tempi 2015-ci ilin analoji dövrilə müqayisədə 1.5 faiz bəndində artmışdır. Artım tempinin yüksəlməsinə emal sənayesinin çoxlu sayda aparıcı sahələrinin (qida məhsulları istehsalı, tikinti materialları istehsalı, kimya sənayesi, maşın və digər avadanlıqlar quraşdırılması və təmiri, hazır metall məmulatlar istehsalı, kompüter, elektronika

və optika məhsulların istehsalı və s.) artım templəri yüksək olması təsir göstərmişdir. 2015-ci il üzrə milli iqtisadiyyatda əsas kapitalla qoyulan cəmi investisiyaların 55.2%-i və ya 8896.3 mln. manatı qeyri-neft sektoruna yönəldilmişdir. Əsas kapitalla qoyulan investisiyaların 7.8%-i, qeyri-neft sektoruna yönəldilən investisiyaların isə 14.2%-i və ya 1239.2 mln. manatı qeyri-neft sənayesi bölməsinin inkişafına töhfə vermək məqsədilə istifadə edilmişdir.

Milli iqtisadiyyatın dayanıqlı və tarazlaşdırılmış inkişafının təmin edilməsi, əhalinin maddi və sosial rifahının yüksəldilməsi, cəmiyyətin əksər istiqamətlərdə tərəqqisini sürətləndirmək, inkişafın keyfiyyətcə yeni modelinin formalaşdırılması naminə iqtisadiyyatı şaxələndirmək, neft gəlirlərinin ümumi səviyyəsindən asılı olmayaraq qeyri-neft sektorunun məqsədyönlü şəkildə inkişaf etdirilməsi və onun ixrac imkanlarının genişləndirilməsi indiki mərhələdə qarşıya qoyulan əsas vəzifələrdəndir. Hazırda qeyri-neft sənayesinin inkişaf etdirilməsi hökumətin iqtisadi siyasəti üzrə ən vacib, prioritet məsələni təşkil edir. Ölkənin ÜDM üzrə qeyri-neft sektoruna düşən pay üstünlük təşkil etsə belə, ixracda hələ ki, neft-qaz faktoru öz mütləq dominantlığını qoruyub saxlayır. Dünya birjalarında neftin qiymətində baş verən oynama və qeyri-sabitlik, xüsusilə də, 2017-ci ildən etibarən neft qiymətlərinin kəskin aşağı düşməsi, ölkə iqtisadiyyatı üçün ciddi və taleyüklü problemlər yaratmışdır. İxracda neftdən asılı olmaq ölkəmizə valyuta daxil olmalarında qeyri-neft sektorunun ümumi rolunu məhdudlaşdırmışdır.

Ümumilikdə götürdükdə, ölkə iqtisadiyatında qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsində bir çox problemlər mövcud olmuşdur və bu problemləri aşağıdakı şəkildə xarakterizə etmək mümkündür:

- milli iqtisadiyyatda uzun müddət yanacaq və energetika sektorunun əsas aparıcı qüvvə kimi öz mövqeyini qoruması;

- qeyri-neft sektorunun ümumi inkişafı sahəsində həyata keçirilmiş tədbirlərin icrasında baş verən arzuolunmaz ləngimələr;

- prespektivli və potensial inkişafa malik olan sahələrə, müəssisələrə investisiya qoyuluşlarında güzşətli və səmərəli yanaşma probleminin hələ də qalması;

- ölkədə modern elmi-intellektual potensialın dağınıq olması və desentralizasiyası;

- sözügedən sahədə yüksək ixtisaslı və peşəkar mütəxəssislərin, intellektual qabiliyyətdə insanların hazırlığının aşağı səviyyəsi;(Məmmədov N.A. (2015) : 143 s)

- innovasiya fəaliyyətinin inkişafını təmin edə bilən tənzimlənmə mexanizmi və infrastrukturunun yetərincə inkişaf etməməsi;

- modern və beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş keyfiyyət standartlarının tətbiq olunma mexanizminin kifayət qədər formalaşmamış olması;

- ölkənin regional inkişafında hələlək fərqlərin mövcudluğu və qeyri-neft sənayesi müəssisələrinin inkişaf trayektoriyasının mərkəzə meyilliyi;

- istehsal fondları, texnoloji avadanlıq amortizasiyasının yüksəkliyi, habelə, yeni və müasir avadanlıqlar üzrə tətbiq əmsalının aşağı olması;

- məhsul istehsalı prosesində material və enerji tutumluluğu səviyyəsinin yüksək olması;

- müəssisədaxili idarəetmə sisteminin və ümumilikdə, menecmentin peşəkarlıq səviyyəsinin hazırkı dünya tələblərinə cavab verə bilməməsi;

- qeyri-neft sektoru üzrə prioritet sahə olan qeyri-neft sənayesindəki texniki və texnoloji bazanın modern və mütərəqqi inkişafdan geri qalması;

- qeyri-neft sektoru üzrə sənaye müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətli, innovativ yönümlü məhsul istehsalında yetərli səriştəyə malik olmaması və ümumiyyətlə, buna meyilli olmaması;

- qeyri-neft sektoru üzrə sənaye sahələrinin, müəssisələrin ixrac potensialının malik olduğu xüsusi çəkinin tədiyyə balansında, xarici və beynəlxalq ticarətdə aşağı göstərciyə malik olması və s. problemlər (Mehtiyev İ. və Aslanlı, 2014).

Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda davamlı və ardıcıl inkişafa nail olmaq və sözügedən sahədə mövcud olan problemləri aradan qaldırmaq, habelə, ayrı-ayrı sahələrin differensial inkişafını təmin etmək üçün

məqsədəuyğun və müvafiq planlar hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Qeyri-neft sektoruna əcnəbi və yerli investisiyaların cəlb edilməsi, istehsalda müasir texnoloji avadanlıqlarda istifadə edilməsinə şəraitin yaradılması və intensiv, mütərəqqi metodların istehsala tətbiq olunmasının stimullaşdırılması, bazara çıxarılacaq məhsul və ya xidmətlərin xalis keyfiyyətinin beynəlxalq standartlar və normalara uyğunlaşdırılması, dünya maliyyə bazarlarına çıxış imkanlarının yetərinə genişləndirilməsi, qanunvericilik və hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, sahibkarlıq subyektlərinə maliyyə təminatı verilməsinin yaxşılaşdırılması məqsədilə güzəştli kreditlər ayrılması və s. kimi mühüm tədbir və islahatlar qeyri-neft sektoru üzrə mövcud problemlərin həll olunmasında mühüm rol oynamaqdadır. Hazırda qeyd edilən bütün bu tədbirlər planlı və məqsədəuyğun şəkildə dövlətin nəzarəti və köməyi ilə həyata keçirilir.

Kimya sənayesi Azərbaycan iqtisadiyyatında ən köklü və ənənəvi qeyri-neft sahələrindən biridir. Qeyri-neft sektorunun inkişafına nail olunmasında bu sahə xüsusi imkan və perspektivə malikdir. Sözügedən sahənin inkişaf etdirilməsi üçün müəssisələr ilk növbədə modernləşdirilməli, innovativ texnologiyaların tətbiqinə məxsusi diqqət ayrılmalı, rəqabətəqabiliyyətli məhsulların istehsal edilməsinə birmənalı şəkildə üstünlük verilməlidir. Kimya sənayesində mütərəqqi və davamlı inkişaf təmin etmək üçün bu sənayenin sahə-ərazi strukturu, habelə, bu sahədə istehsal edilən məhsulların çeşidi artırılmalı və təkmilləşdirilməlidir. Mövcud olan və hazırda fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələri yeni texnoloji avadanlıqlar ilə yenidənqurulmalı və fəaliyyətləri genişləndirilməli, kənd təsərrüfatının aqro-kimyəvi maddələrlə təchiz edilməsində yerli istehsal genişləndirilməli, kimyəvi məhsullar emalında son məhsulun optimallaşdırılma səviyyəsinə qədər dərinləşdirilməsinə, habelə, neftin təkrar və ilkin emalına nail olunmalıdır.

Qeyri-neft sektoru sənayesi üzrə əsas sahələrindən biri hesab olunan maşınqayırma sənayesi üçün də kompleks tədbirlər görülməlidir. Mövcud olan maşınqayırma müəssisələrinin modern texnologiyalarla təmin olunması, bu sahədə müasir sertifikatlaşdırılma və standardlaşdırma qaydaları və ekoloji standartların tətbiq olunması, elmi-texniki potensialdan müvafiq şəkildə istifadənin

səmərəliliyinin təşkil edilməsi və s. işlər bu sahədə görülməsi planlaşdırılan ən əhəmiyyətli tədbirlərdən hesab olunur.(Həsənov R.T., (2011) : 343 s.)

Metallurgiya qeyri-neft sektoru üzrə perspektivli və gələcək vəd edən bir sahə hesab olunur. Metallurgiya müəssisələrində dəmir filiz hasilatından polad istehsalına qədər olan mərhələləri əhatələyən müasir istehsal komplekslərinin yaradılması, ölkədə alüminumdan, digər əllvan metallardan və onların qırıntılarından yekun məhsul istehsalının genişləndirilməsi, rəqabətəqabiliyyətli və ixrac edilə bilən metallurgiya sənayesi məhsulları istehsalının stimullaşdırılması, yeni yataqların kəşfi və öyrənilməsi, tədqiq olunması, kəşfiyyatı və işlənməsi və s. tədbirlər bu sahədə də yüksək iqtisadi artıma töhfə verə bilər.

Qeyri-neft sektoru üçün olduqca əhəmiyyətli və perspektivli sahə hesab edilən, lakin hazırda ümumi inkişaf baxımından geri qalan sahələrdən biri də yüngül sənayedir. Ölkədəki mövcud işsizlik səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına rəvac verəcək bu sahənin inkişaf etdirilməsi üçün kifayət qədər potensial və imkanlar mövcuddur. Bunun üçün yerli məhsul və xammala (pambıq, yun, ipək, göndəri) əsaslanmış ixracayönümlü məhsul istehsal edən hazırki sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinə dəstək verilməsi, geyim və sair geniş istehlak malları istehsalının genişləndirilməsi və onların ümumi keyfiyyətinin artırılması istiqamətində modern və innovativ texnologiyaya əsaslanan investisiya layihələrinin planlı şəkildə həyata keçirilməsinin stimullaşdırılması, əllə toxunmuş xalçaların istehsalın genişləndirilməsi, bu sahədə fəaliyyət göstərməkdə olan müəssisələrin fəaliyyətinə dəstək verilməsi əhəmiyyətli tədbirlərdən hesab olunur və bütün bu qeyd olunanlar əsasında yüngül sənayenin yuxarı inkişaf tempinə nail olmaq mümkündür.

Bu gün aqrar sektor dünyanın bir çox ölkələrində aparıcı sektor təşkil etməklə dövlətin inkişafını şərtləndirir, bu sektorun davamlı inkişaf etdirilməsi Azərbaycan üçün də olduqca əhəmiyyətlidir. Ölkəmizin geniş və münbit kənd təsərrüfatına yararlı torpaqları bu sahəni inkişaf etdirmək üçün hər cür imkanın mövcudluğundan xəbər verir. Aqrar təsərrüfat önəmlidir, çünki ölkənin əhalisinin əsas ərzaq məhsulları ilə özünü təminat səviyyəsinin yüksəldilməsində və dövlətin və

əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında bu sahənin əhəmiyyətli rolu danılmazdır. Hazırki mərhələdə dövlət aqrar sahənin inkişafına nail olmaq üçün çox ciddi və mühüm tədbirlər görür. Belə ki, kənd təsərrüfat sektoruna subsidiyaların, vergi güzəştləri və güzəştli kreditlərin verilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, aqrolizinq və aqroservis xidmətləri üzrə şərtlərin asanlaşdırılması bu qəbildən görülən işlərdəndir. Təəssüf ki, fermerlər hər hansı texnika və ya texnologiyanın əldə olunmasında maliyyə imkansızlığı yaşayır və bu isə öz növbəsində məhsuldarlığa mənfi təsir göstərir. Buna görə də dövlət aqrar sektorun intensiv, davamlı və səmərəli inkişafının stimullaşdırılması üçün sahibkarlara, fermerlərə dövlət dəstəyi göstərməyə, ekoloji cəhətdən təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalını stimullaşdırmağa, mövcud torpaq bazarını təkmilləşdirməyə, aqrar sahədə vergi siyasətinə daha yumşaldıcı və stimullaşdırıcı xarakter verməyə çalışır (İsmayıl, Aslanlı və Mehtiyev, 2013).

Turizm sahəsi qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsində olduqca perspektivli və gələcək vəd edən bir sahə sayılır. Bu sahədə hazırki problemlərin aradan qaldırılması olduqca mühüm hesab olunur. Dövlət bu sahənin inkişafında çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün ölkədə turizmin infrastrukturunun yüksək beynəlxalq səviyyədə qurulmasına istiqamətləndirilmiş məqsədyönlü layihələrin həyata keçirilməsi və reallaşdırılmasına, bu sahədə cəlbedici investisiya və biznes mühitini formalaşdırılmasına, beynəlxalq turizm xidmətləri bazarında ölkəmizin turizm potensialı və rəqabət qabiliyyətini artırmağa, bütün regionlarımızda turizm fəaliyyətini stimullaşdırmağa, turizm sektoruna yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə, turizmin müxtəlif növlərinin müstəqil şəkildə inkişaf etdirilməsinə, yeni və cəlbedici turizm marşrutlarının yaradılmasına, ölkəmizin tarixi, mədəni və mənəvi irsinin, milli adət-ənənələrinin dünyada layiqincə təbliğ olunmasına, turizmin inkişaf etdirilməsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsinə və s. səylə çalışır. Xüsusilə də, 2016-cı ildə sonra Azərbaycanda yaşanan turizm bumu və 2017-ci ildən başlayaraq ölkənin turizm sektorunda əhəmiyyətli irəliləyişlərin olması aparılan islahatların məntiqi nəticəsidir.

Azərbaycan dövlətində informasiya cəmiyyətinə keçidin təmin olunması və ya onun qurulması, “elektron hökumət”in uğurla formalaşdırılması və intellektual potensialın inkişaf etdirilməsi nəticəsində sosial və iqtisadi inkişafın yüksəldilməsi də aktual məsələ hesab olunur. Belə ki, İKT sektorunun davamlı inkişafı ölkədə neft və qaz sənayesinin ardından ikinci prioritet və ya öncül sahə kimi müəyyənləşdirilmişdir. İKT-nin 2014-2017-ci illər üzrə inkişaf strategiyasının bazasını “Azərbaycan Respublikası inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya”ya uyğun şəkildə, ölkədə demokratik və hüquqi inkişafı təmin etmək, qlobal informasiya məkanına inteqrasiyanı genişləndirilmək məqsədilə İKT-dən geniş istifadə etmək lazımdır. Səmərəli, demokratik, şəffaf və nəzarət olunan dövlət idarəetməsi və yerli özünüidarənin həyata keçirilməsi üçün “Elektron hökumət”in yaradılması, mütərəqqi, inkişaf etmiş informasiya-kommunikasiya infrastrukturunun yaradılması, ölkəmizin informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması və “Elektron hökumət” infrastrukturunun təməl komponentlərinin yaradılması, Azərbaycanın ümumdünya elektron-informasiya məkanına inteqrasiya olunması, milli tele-kommunikasiya peykinin orbitə göndərilməsi, kosmik sənayenin yaradılması üçün cəhd olunması və inkişaf etdirilməsi əsasında innovativ proseslərinin və yüksək elmi-texnoloji sıçrayışın gerçəkləşməsi, beynəlxalq normalar əsasında milli proqram vasitələrinin yaradılması və s. sözügedən strategiyanın başlıca hədəf və məqsədləri kimi müəyyən edilmişdir. (Həsənov R.T., (2011) : 343 s.)

İKT sektoru üzrə istehsal yönümlü fəaliyyəti stimullaşdırmaq və innovasiyaların geniş şəkildə tətbiq olunmasını təmin etmək, bu sahəyə yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə nail olmaq üçün ölkə Prezidentinin 2012-ci il 15 mart tarixli 2095 nömrəli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikası Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin tabeliyində İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Dövlət Fondu yaradılmışdır. “Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayesinin yaradılması, tele-kommunikasiya peyklərinin orbitə çıxarılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 4 noyabr tarixli 27 nömrəli Sərəncamına müvafiq olaraq, “Azərbaycan

Respublikasında kosmik sənayenin yaradılması və inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” təsdiq edilmiş, 2013-cü ildə ilk milli tele-kommunikasiya peyki, 2018-ci ildə isə ikinci peyki orbitə buraxılmışdır.

Yekunda onu demək mümkündür ki, Azərbaycan bugün öz iqtisadi müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmək, iqtisadiyyatın davamlı inkişafını təmin etmək, dünya bazarına səmərəli şəkildə inteqrasiya olunmaq üçün milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə, sənayedə struktur dəyişikliklərinə gedilməsinə, regionların və sahibkarlığın daha vüsətlə inkişaf etdirilməsinə, qeyri-neft sektoru ixracının artırılmasına və bu sektordakı mövcud problemləri səmərəli və effektiv şəkildə aradan qaldırmaqla, sözügedən sektorun yüksək inkişaf tempinə nail olmağa çalışır və bu istiqamətdə ciddi islahatlar aparır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Aparılmış tədqiqat nəticəsində aşağıdakı nəticələr əldə edilmiş və təkliflər hazırlanmışdır:

1. İqtisadi təhlükəsizliyinin məzmununa mövcud yanaşmalar əsasında onun qiymətləndirilməsi ilə onun komponentlərin dəqiqləşdirilməsi arasında səbəb-nəticə əlaqəsinin olmaması aşkar edilmişdir. Hər bir müstəqil təsərrüfat subyekti üçün iqtisadi təhlükəsizlik kateqoriyasının mahiyyətinin qeyri müəyyənliyi onun təmin edilməsinə imkan vermir. Buna görə də müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin müəssisənin fəaliyyəti müstəqil, stabil, dayanıqlı və müntəzəm özünü təkmilləşdirilməsini və yenilənməsini təmin edən funksional tərkib elementlərin məcmusu kimi müəyyən edilməsi təklif edilir. Bu funksional tərkib elementlərinə əsaslanmaqla

2. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyin vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin mövcud göstəricilərindən fəqli olaraq özündə iqtisadi aktivliyi, sosial inkişafı, maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən göstəriciləri, həmçinin bazar göstəricilərini birləşdirən qiymətləndirmə göstəricilər sisteminin formalaşdırılması alqoritmi işlənilib hazırlanmışdır. Təklif edilən göstəricilər sistemi müəssisənin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsini qiymətləndirməyə, müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin vəziyyətinin ümumi qiymətində hər bir parametrin payını müəyyən etməyə, ayrı-ayrı destruktiv amillər üzrə qiymətləndirmə əvəzinə müəssisənin vəziyyətinin kompleks şəkilinin yaradılması hesabına onun iqtisadi təhlükəsizliyinin səviyyəsini obyektiv qiymətləndirməyə imkana verəcəkdir.

3. İqtisadi təhlükəsizliyin səviyyəsinin edən struktur-məntiq modeli hazırlanmışdır. Hazırlanmış model özündə qiymətləri ekspertlər tərəfindən verilmiş göstəriciləri əhatə edir və tədqiqat obyektini kimi iqtisadi təhlükəsizliyi daha tam və ətraflı təsvir etməyə, müəssisənin çoxsaylı alternativ variantlarını modelləşdirməyə və marketinq strategiyasının realizasiyasının cəlbediciliyinin və mürəkkəblik səviyyəsinin müəyyən edilməsi əsasında iqtisadi təhlükəsizliyin optimal səviyyəsinin seçilməsini hərtərəfli əsaslandırmağa imkan verəcəkdir.

4. Strateji marketinq proqramının realizasiyası ilə əlaqədar iqtisadi təhlükəsizliyin vəziyyətində baş verən dəyişiklikləri izləməyə imkan verən monitorinq sisteminin yaradılmasının modeli və alqoritmi işlənilib hazırlanmışdır. Mövcud nəzarət sistemindən fərqli olaraq təklif edilən monitorinq sistemi yalnız strateji məqsədin yerinə yetirilməsinə və arzu edilən parametrlərə nail olunmasına deyil, həm də iqtisadi təhlükəsizliyin vəziyyətini qiymətləndirməyə və müəssisənin fəaliyyətini xarakterizə edən konkret istiqamət və göstəricilər üzrə korrekte tədbirləri həyata keçirməyə imkan verəcəkdir.

Əldə edilmiş elmi yeniliklərin praktikada tətbiq edilməsi üçün aşağıdakı işlərin yerinə yetirilməsi təklif edilir:

1. İqtisadi təhlükəsizliyi sisteminin tətbiqi könüllü olmalı və işçi heyətinin, ocümlədən hazırlıq səviyyəsinə uyğun gəlməlidir;

2. İqtisadi təhlükəsizliyi sisteminin tətbiqinə cavabdeh olan şəxs və onun tətbiqinin konkret vaxtı və müddəti müəyyən edilməlidir;

3. Sistemin realizasiyası vaxta görə təkrar olunan qapalı tsikl xarakteri daşmalıdır. Əks halda onun çevikliyi, maneivrliliyi və operativliyi kimi üstünlüklərinin itirilməsi qaçılmazdır;

4. Toplanmış və təqdim edilmiş informasiyaya olan tələblərə - informasiyanın dəqiqliyi, müasirliyi, operativliyi, tamlığı və obyektivliyi tələblərinə ciddi əməl edilməlidir

5. Təklif edilən metodikaddan perspektiv məqsədlərin müəyyən edilərkən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Əks halda onun tətbiqinə ehtiyac yoxdur və onaçəkilən resursların izafi xərclənməsindən başqa bir şey deyildir;

6. Təklif edilən metodun tətbiqi zamanı onun effektiv istifadəsi məqsədi ilə tədqiqat işində təklif edilən göstəricilər və onların parametrləri maksimum dərəcədə konkret müəssisənin xüsusiyyətlərinə və fəaliyyət sahəsinə uyğunlaşdırılmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR

Azərbaycan dilində

1. Mirkişili T.F, (2014)Azərbaycanın xarici ticarət siyasəti: Reallıqlar və perspektivlər, Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2014, 189 s.
2. Məmmədov N.A. (2015) “ Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi “Bakı: “Elm”, 2015, 143 s.
3. Həsənov R.T., (2011)Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının bazar modelinin konseptual əsasları, Bakı: “Elm”, 343 s.

Rus dilində

4. Адамс Р. (2015) Основы аудита М.: Аудит, ЮНИТИ.
5. Алексеев И. (2011)Рыночная экономика и контроль (из зарубежного опыта) Контроллинг, № 1.
6. Аудиторские стандарты ИНТОСАИ для госконтроля // Контроллинг, (2011) №3.
7. Белобжецкий ИА. (2009) Финансовый контроль и новый хозяйственный механизм. М.: Финансы и статистика.
8. В.С. Балабанов, Е.Н Борисенко. (2002) Продовольственная Безопасность. Международные и внутренние аспекты. Москва 20. А.С. Филлипенко. (2014) Экономическое развитие. Цивилизационный подход.
9. Валуев Б.И., Орлова Л.П., Зернов ЕЛ.(2014) и др. Оперативный контроль экономической деятельности предприятия. М,: Финансы и статистика.
10. Ван Дер Хофт В.(2016) Методология и процедуры аудита // Контроллинг, №1.
11. Волчихин В.Г. (2011) Европейская организация высших контрольных органов (ЕВРОСАИ) // Контроллинг, № 4.

12. Гаджиев Ш.Г., (2011) Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития, Киев, 503 с.
13. Госконтроль в Швеции (перевод Ф. Шелюто) *И Контроллинг.*(2014)
14. Грачева Е. Ю, (2010) Финансовое право: схемы, комментарии: Учебн. пособие. М.: Новый Юрист.
15. Каба чинов В.В. (2017) КРУ- с правами государственного финансового контроля // Президентский контроль, № 7.
16. Ключков В.В. (2017) Требования законности: понятие, виды, генезис // Конституционная законность и прокурорский надзор: Сб. статей. М: Изд. НИИ Генеральной прокуратуры Российской Федерации.
17. Колбин Г., Шелюто Ф. (2011) Высшие контрольные органы Канады // Контроллинг, №4.
18. Овсянников Л.Н. (2016) Контролировать не «втихаря», а гласно // Президентский контроль, № 11.
19. Органы государственного административного и финансового контроля в Бразилии // Президентский контроль, (2016)№ 10.
20. Чиркин В.Е. (2013) Контрольная власть //Государство и право.
21. Шульженко ЮЛ. (2015) Конституционный контроль в России. М.: Институт государство и права РАН.

İngilis dilində

1. Alekseev I.(2011) Market economy and control (from foreign experience) *Controlling*, № 1.
2. INTOSAI (2011) auditing standards for state control // *Controlling*, №3.
3. Belobrzhetsky IA. (2009) Financial control and new economic mechanism. М .: Finance and Statistics.
4. Balabanov V.S., Borisenko E.N. (2002) Food security. *International*

and domestic aspects. Moscow.

5. Valuev B.I., Orlova L.P., Zernov EL. and others. (2016) Operational control economic activity of the enterprise. M: Finance and Statistics, (2014) Van Der Hooft V. Methodology and audit procedures // Controlling, №1.

6. Volchikhin V.G. (2011) European Organization of Higher Controlling Bodies (EUROSAI) // Controlling, No. 4.

7. Gadzhiev Sh.G., (2011) Azerbaijan on the way to the world community: a strategy of foreign economic development, Kiev, 503 p.

8. Government Control in Sweden (translated by F. Shelyuto) (2014) and Controlling, No.

9. Gracheva E. Yu, (2010) Financial law: schemes, comments: Training. allowance. M.: New Lawyer.

10. Kaba Ch. V.V. (2017) KRU- with the rights of state financial control // Presidential control, № 7.

11. Klochkov V.V. Requirements of legality: the concept, types, genesis //Constitutional legality and prosecutorial supervision: Sat. articles. M: Ed.

12. Kolbin G., Shelyuto F. (2011) The Supreme Control Bodies of Canada // Controlling, No.4.

13. Ovsyannikov L.N. (2016) To control not “on the sly”, but publicly //Presidential Control, No. 11.

14. Bodies of state administrative and financial control in Brazil // Presidential control, (2016) №10.

15. Чиркин В.Е. (2013) Контрольная власть //Государство и право.

İnternet resursları

1. <https://www.gilanholding.com/>

2. <https://stat.gov.az>

Cədvəl siyahısı:

1. İqtisadi təhlükəsizliyə təhlükə və təhdidlərin təsnifləşdirilməsi.....	15
2. Respondentlər haqqında məlumat 1.....	40
3. Respondentlər haqqında məlumat 2.....	40
4. Daxili təhlükəyə səbəb olan amillər.....	42
5. Şirkətlərdə yaranan problemlərin təhlili.....	43
6. Güvən yaradan şirkət tipi.....	46
7. Təhlükəsizlik səviyyəsi və gəlir səviyyəsi.....	47
8. İqtisadi Təhlükəsizliyə aid tədbirlər.....	49
9. Qeyri-neft sənaye sahələrinin ümumi buraxılışı, faizlə (2011-2015-ci illər üzrə).....	84

Şəkil siyahısı:

1. Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin komponentləri.....	26
--	----

Qrafik siyahısı:

1. Ən çox iqtisadi təhlükə yaradan subyekt.....	41
2. Azərbaycanda iqtisadi təhlükənin səbəbləri.....	42
3. Şirkət təhlükəsizliyinə reaksiya.....	44
4. Təhlükəsiz şirkətlərlə əməkdaşlıq.....	45
5. Təhlükəsizliyin təminində yeni metodların yaranma səbəbləri.....	46
6. Gilan Holdingin məhsulları.....	48
7. Gilan Holdingin məhsullarının keyfiyyəti.....	49

Providing economic security in modern globalization

Summary

The relevance of the research: Many tools are used to provide economic security. Strategic marketing, which plays a special role in identifying perspective directions of development within the framework of these tools, takes into account the dangers created by the internal environment and the environment.

Purpose and objectives of the research: The purpose of the dissertation work is to develop methods and measures to ensure economic security that serves strategic goals

Research methods: Generalization, systematization, grouping, comparison, analysis and some both empirical and theoretical, first-hand information collection methods.

Research information database: As a source of information for the research, Azerbaijan, Russia and Turkey, as well as scientific works and monographs by authors from other countries, as well as the official materials of the Republic of Azerbaijan, Statistical Committee's statistical data, economic materials of various websites, etc. used sources.

Research restrictions: An inexplicable explanation of the relevant methodology used internationally at the country's price and tax system and the inadequate information provided on it.

The results of the research: Year by year the increase role of price and tax relations in the country's economy, the importance of the government's strategy, the positive impact of the country's ongoing reforms.

The practical significance of the results: It increases the efficiency of taxpayers, minimizes the attitude of the civil servants, the citizen's consent and the level of the service being upgraded.

Key words: economic, security, development, country

REFERAT

Mövzunun aktuallığı. Müasir qloballaşma şəraitində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi aktuallığı rəqabət mübarizəsinin güclənməsinə real təhlükənin olması, iqtisadi proseslərin qeyri stabiliyi, mənəvi cəhətdən köhnəlmiş və enerji tutumlu avadanlıqların və texnologiyanın tətbiqi, təsərrüfat subyektləri tərəfindən müqavilə öhdəliklərinin yeyinəyitirilmə səviyyəsinin aşağı olması və s. ilə müəyyən olunur. İqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində bir çox alətlərdən istifadə edilir. Bu alətlər çərçivəsində ümumilikdə perspektiv inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsində xüsusi rol oynayan, daxili inmanları və kənar mühitin yaratdığı təhlükələri nəzərə almağa imkan verən strateji marketinq birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir.

Xarici ölkələrin praktikasında bazar münasibətləri şəraitində idarəetmənin, o cümlədən iqtisadi təhlükəsizliyin idarə edilməsinin çoxsaylı metod və alətləri mövcudur və tətbiq edilir. Tədqiqat mövzusu çərçivəsində müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyi dedikdə müəssisənin fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində nüəssisədaxili və müəssisədən kənar imkanlarının dinamil qiymətləndirilməsi başa düşülür.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Müasir qloballaşma şəraitində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələsi xarici ölkə rus alimləri Abalkin D, J. J. Lamben, D. Dey, F. Kotler, Q. Armstrong, C. Sonders, V. Vonq, L. Abalkin, A. Arxipov, A. Tatarkin, S. Dzarasov, V. Sençaqov və başqaları tərəfindən dərindən tədqiq edilmişdir.

Ölkəmizdə iqtisadi təhlükəsizlik problemi həm milli təhlükəsizlik çərçivəsində, həm də müstəqil problem kimi İ. Kərimlinin, M. Bərxudarovın, N. Məmmədovun, M. H. Meybullayevin, A. Şəkərəliyevin, C. Xəlilovun, Ə. Həsənovun, Z. Adıgözəlovun, T. Mehdiyevin və başqalarının elmi işlərində tədqiq edilmişdir.

Lakin ixtisaslaşmış ədəbiyyatın məzmununun öyrənilməsi göstərir ki, iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə vahid, kompleks və sistemli yanaşma

formalaşmamış, daima dəyişən mühitdə onun qiymətləndirilməsi mexanizmi və monitorinqinin təşkili məsələsi tam həll edilməmişdir. Bundan başqa ölkəmizdə iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində strateji marketinqin tətbiqi məsələi xüsusi tədqiqat işinin predmeti olmamışdır. Buna görə də müasir dövrdə həm müəssisənin uğurlu fəaliyyət göstərməsini, həm də müəssisənin fəaliyyəti üçün təhlükənin yaranmaması üçün strateji marketinqdən istifadə edilməsi zəruridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi strateji məqsədlərə xidmət edən iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinə dair metodlarının və tədbirlərinin hazırlanmasıdır.

Dissertasiya işinin məqsədinin uyğun olaraq onun vəzifələri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- İqtisadi təhlükəsizliyin nəzəri metodoloji əsaslarının elmi-metodik ədəbiyyatda qoyuluşunun tədqiqi

-İqtisadi təhlükəsizliyin nəzəriyyəsinin predmentinin təhlili

-İqtisadi təhlükəsizliyin meyarları və göstəricilər sisteminin araşdırılması

-Qloballaşma prosesinin sürətlənməsi və iqtisadi sistemlə qarşılıqlı əlaqəsinin araşdırılması

-İqtisadi inkişaf modelinin formalaşmasının təhlükəsizlik aspekti və onun təmin olunmasında dünya təcrübəsi

-İqtisadi təhlükəsizliyin formalaşmasında dövlətçilik maraq və məqsədlərinin rolu və yerinin müəyyənələndirilməsi

- İqtisadi təhlükəsizliyin milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşması istiqamətlərinin tədqiqi

-İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında dünya təcrübəsinin öyrənilməsi

-İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında dövlət strategiyasının araşdırılması

-Neft kapitalının insan kapitalına dönməsi və qeyri-neft sahəsinin rolunun tədqiqi

Tədqiqatın obyekt və predmenti. Tədqiqatın obyekt kimi müasir qloballaşma şəraitində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi çıxış edir. Tədqiqatın predmeti iqtisadi təhlükəsizliyi strateji marketinq alətlərinin, elementlərinin tətbiqi

yolu ilə onun təmin edilməsi sistemidir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işinin metodoloji əsasını bazar iqtisadiyyatının ideologiyası, struktur-funksional təhlil, detellaşdırılan sistemli yanaşma, iqtisadi nəzəriyyə, sosiologiya, strateji və qərarlarının qəbulu nəzəriyyəsi və s. təşkil edir.

Bir sıra məsələlərin həll edilməsində sistemin morfoloji təhlili və sintezi, ekspert qiymətləndirməsi, qərarların qəbulunun çoxkriteriyalı metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqat işində hormativ-hüquqi aktlardan, təlimatlardan, ixtisaslaşmış ədəbiyyatdan, istehsal-təmir müəssisəsinin statistik və mühasibat hesabatlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş elmi –praktiki nəticələr. Təhlükəzlik elementlərinin nəzərə almaqla iqtisadi təhlükəsizlik analiyasının dəqiqləşdirilməsi yönündə araşdırmalar hazırda aktualdır. İqtisadi təhlükəsizliyinin səviyyəsini tam və ətraflı qiymətləndirməyə, alternativ variantlarını modelləşdirməyə və iqtisadi təhlükəsizliyin optimal səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verən struktur-mənntiq modelinin hazırlanmasına ehtiyac vardır.

Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin praktika tətbiqi müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinə dair hərtərəfli əsaslandırılmış idarəetmə qərarları qəbul etməyə, iqtisadi təhlükəsizliyin optimal səviyyəsini müəyyən etməyə və müəssisənin dayanıqlı inkişafına nail olmağa imkan verəcəkdir.

Dissertasiya işinin stukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, doqquz paraqraf nəticə və təkliflərdən ibarətdir.